
BIBΛIOΚΡΙΣΙΕΣ

John Chadwick, The Mycenaean World, Cambridge University Press, Cambridge 1976, σσ. 201, εἰκ. 75.

Ὁ John Chadwick ἔχει συνδέσει τὸ ὄνομά του μὲ τὴν ἀνάγνωση τῆς γραμμικῆς Β γραφῆς, ἀπὸ τῆ στιγμῆ πού συνυπέγραψε μὲ τὸν M. Ventris τὸ ἀποκαλυπτικὸ πρῶτο ἄρθρο τους στὸ *Journal of Hellenic Studies* τοῦ 1953. Πέρασαν ἀπὸ τότε 23 χρόνια· δεκάδες ἐρευνητὲς μελετοῦν τὰ σύντομα κείμενα τῶν πινακίδων μὲ τὴ γραμμικὴ Β γραφή. Μερικοὶ πολὺ αἰσιόδοξοι εἶχαν προχωρήσει ἀμέσως σὲ συμπεράσματα ἱστορικά, κοινωνιολογικά καὶ ἄλλ.κ. Οἱ περισσότεροι στάθηκαν διστακτικοὶ καὶ θεωροῦσαν ἄρκετὸ νὰ καταλάβουν πρῶτα τὰ ἴδια τὰ κείμενα, νὰ τὰ ἐρμηνεύσουν γλωσσικά καὶ νὰ συλλάβουν τίς μεταξὺ τους σχέσεις καθὼς καὶ τὴ σχέση τους μὲ συγκεκριμένα ἀντικείμενα. Ὡστόσο ὁ πειρασμὸς ἦταν πάντοτε μεγάλος καὶ, καθὼς περνοῦσαν τὰ χρόνια, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ μείνει ἡ ἐρευνα περιορισμένη σὲ τόσο στενὰ ὄρια. Ὁ J. Chadwick στηριγμένος σὲ τέλεια γνώση τοῦ ὑλικοῦ τῶν πινακίδων ἀποφάσισε νὰ δώσει τὴν εἰκόνα τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδας ὅπως προκύπτει κυρίως ἀπὸ τὰ μυκηναϊκὰ κείμενα. Ὁ ἴδιος γνωρίζει τίς ἀντιρρήσεις πού μπορεῖ νὰ ἔχουν οἱ συνάδελφοί του σὲ μιὰ τέτοια προσπάθεια, ἀλλὰ πιστεύει πῶς, ὕστερα ἀπὸ τόσα χρόνια ἐρευνα στὴ μυκηναϊκὴ γραφή, ἦρθε ὁ καιρὸς νὰ ἀποκομίσουμε ὀρισμένα «ἱστορικά» συμπεράσματα σὲ ἓνα συνολικὸ σχῆμα. Αὐτὸ τὸ σχῆμα ἐπιχειρεῖ νὰ διαγράψει στὸ καινούριο βιβλίον του δηλώνοντας: «if the pattern I have proposed is the wrong one, I will cheerfully adopt a better one when it is offered. But what I reject is the defeatist attitude which refuses even to devise a pattern, because all its details cannot be proved».

Ὁμὰ μποροῦσε ἀμέσως νὰ προβάλει κανεὶς τὴν πρώτη ἀντίρρηση — θεωρητικὴ καὶ πραγματικὴ συνάμα — στὴν τελευταία ἔκφραση τοῦ συγγραφέα. Ἡ «ἡττοπάθεια» ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι «δὲν μποροῦν νὰ ἀποδειχθοῦν ὅλες οἱ λεπτομέρειες» ἢ σὲ κάτι πιὸ οὐσιαστικὸ; Ὅταν κανεὶς διαβάσει τὸ βιβλίον τοῦ Chadwick ἀναρωτιέται ὄχι ἂν ὅλες οἱ λεπτομέρειες εἶναι βέβαιες, ἀλλὰ ἂν ὑπάρχει κάποιο σημαντικὸ σύνολο πληροφοριῶν μὲ συνοχὴ πού νὰ εἶναι ἀναμφίβολο. Πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια ὁ γάλλος θρησκευολόγος Franz Cumont εἶχε γράψει ὅτι «ἡ ἀρχαιολογία, ἂν στερηθεῖ τὴ βοήθεια τῆς φιλολογίας, κατανατᾷ ἐπιστῆμη βοηθητικὴ καὶ τὰ συμπεράσματά της φτάνουν μονάχα ὡς ἓνα βαθμὸ ἀληθοφάνειας, ὅση μπορεῖ νὰ τῆς χαρίσει ἡ ἐπινοητικότητά καὶ ἡ εὐφροάδεια τῶν ἀρχαιολόγων». Φοβοῦμαι ὅτι στὸ σημερινὸ τουλάχιστο στάδιο τῶν γνώσεών μας οἱ μυκηναϊκὲς πινακίδες μονάχα βοηθητικὴ χρησιμότητα μποροῦν νὰ ἔχουν στὴν προσπάθεια νὰ εἰσδύσουμε στὰ μυστικά τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου, καὶ πῶς στὴν περίπτωσή αὐτὴ πρέπει νὰ ἀντιστρέ-

ψουμε τους όρους στην κρίση του Cumont και να θεωρήσουμε την αρχαιολογία ως ασφαλέστερη βάση για μια τέλεια προσπάθεια.

Πραγματικά προχωρώντας ο αναγνώστης στην ανάγνωση του βιβλίου του Chadwick κάνει δύο βασικές διαπιστώσεις. 1) Την εξονυχιστική χρησιμοποίηση του ύλικού των πινακίδων για την ανασύνθεση της μυκηναϊκής κοινωνίας, και 2) τα αλληλέπληλα κενά που προκύπτουν α) από τη φύση των κειμένων και β) από την αμφίβολη ανάγνωση ή έρμηνεία τους. Θαυμάζει τη γνώση, την οξυδέρκεια, τη συνδυαστική φαντασία και την ευρηματικότητα του συγγραφέα και απογοητεύεται από την άβεβαιότητα ή την έλλειπτικότητα των συμπερασμάτων που κατορθώνει να αποκομίσει ύστερα από τόση προσπάθεια.

Όταν στα 1954 ο L. R. Palmer έπιχείρησε στο έναρκτήριό του μάθημα¹ να εκμεταλλευτεί τα κείμενα των πινακίδων της Γραμμικής Β και να προχωρήσει σε ιστορικά-κοινωνιολογικά συμπεράσματα, ή προσπάθειά του έμπνεύταν από τον ένθουσιασμό της νεοαποχτημένης τότε γνώσης και αν δέ δικαίωνε τα συμπεράσματά του, δικαιολογούσε όμως τα ύποθετικά σχήματα και τις πιθανολογίες. Σήμερα πιά, ύστερα από 20 χρόνια, οι γνώσεις μας στον τομέα των μυκηναϊκών πινακίδων είναι και περισσότερες και ασφαλέστερες· ώστόσο δεν είναι ακόμα τέτοιες που να επιτρέπουν το σχηματισμό του ολοκληρωμένου σχήματος του μυκηναϊκού κόσμου που φιλοδοξεί να μάς προσφέρει ο συγγραφέας του βιβλίου.

Άλλά καιρός είναι να προχωρήσουμε στην παρουσίαση του περιεχομένου του. Το πρώτο κεφάλαιο έχει τίτλο: The Hellenization of Greece και αποτελεεί μια σύντομη παρουσίαση του προβλήματος της παρουσίας των πρώτων Έλληνόφωνων κατοίκων στον έλλαδικό χώρο και στη συνέχεια της ιστορίας του χώρου αυτού μέσα στη δεύτερη προχριστιανική χιλιετηρίδα, όπως προκύπτει από τις αρχαιολογικές έρευνες. Το δεύτερο κεφάλαιο, με τίτλο: The Documentary Evidence, δίνει μια συνοπτική αλλά πλήρη εικόνα των γνώσεών μας για τη μυκηναϊκή γραφή και για τη σημασία των πινακίδων. Μπορούμε να πούμε χωρίς δισταγμό πως είναι ή καλύτερη και καθαρότερη έκθεση του θέματος που έχει γραφεί ως τώρα. Από το κεφάλαιο αυτό αξίζει να έπισημανθούν μερικά σημεία που έχουν ιδιαίτερη σημασία και οδηγούν, νομίζω, σε όρθότερα συμπεράσματα για την ιστορία της ελληνικής γραφής. Αυτά είναι 1) ότι οι γραφείς δεν ήταν, όπως στην Έγγυς Ανατολή, έπαγγελματίες, αλλά αξιωματούχοι «έγγράμματοι» που γράφουν οι ίδιοι, που γνωρίζουν φυσικά ανάγνωση και που διαθέτουν και ύφισταμένους με τα ίδια προσόντα. 2) Η απουσία μιας λέξης που να δηλώνει τον γραφέα έπιβεβαιώνει τα παραπάνω και ενισχύει την άποψη πως ή γραφή δεν αποτελούσε γνώση περιορισμένη σε μια όρισμένη κατηγορία ανθρώπων, και 3) Η μορφή των γραμμάτων μαρτυρεί πως ή γραφή αυτή προοριζόταν βασικά όχι για πήλινες πινακίδες, αλλά για άλλες ύλες, όπως ο πάπυρος και προπάντων το δέρμα.

Από τα τρία αυτά σημεία προκύπτει, κατά τη γνώμη μου, το συμπέρασμα ή τουλάχιστο επιτρέπεται να ύποστηριχτεί σοβαρά 1) πως το τέλος του

1. *Achaeans and Indo - Europaeans*. Inaugural Lecture 4 November 1954. Oxford.

μυκηναϊκού κόσμου δὲ σημαίνει τὴν ἐξόντωση ὅλων τῶν «ἐγγράμματων» καὶ 2) ἡ ἀπουσία γραπτῶν κειμένων ἀπὸ τὸ 1200 ὡς τὸ 750 π.Χ. εἶναι συμπτωματικὴ καὶ ὀφείλεται ἴσως στὰ φθαρτὰ ὑλικά τῶν γραπτῶν. (Ὁρθότερο θὰ ἦταν νὰ ποῦμε πὼς ἡ διάσωση τῶν μυκηναϊκῶν πινακίδων εἶναι συμπτωματικὴ καὶ ὀφείλεται στὸ γεγονός τῆς πυρκαϊᾶς τῶν ἀνακτόρων).

Στὸ τρίτο κεφάλαιο (Mycenaean Geography) ὁ συγγρ. ἐπιχειρεῖ μιὰ ὑποθετικὴ χαρτογράφηση τῆς Μεσσηνίας καὶ τῆς Κρήτης στηριγμένος στὰ τοπωνύμια ποὺ ὑπάρχουν στὶς πινακίδες τῆς Πύλου καὶ τῆς Κνωσοῦ καὶ συνδυάζοντάς τα μὲ τὴ γνώση τῶν περιοχῶν, τὴ θέση τους στὶς πινακίδες καὶ κάθε ἄλλη ἔμμεση πληροφορία ποὺ προκύπτει ἀπ' αὐτές. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἄλλοτε ἀρκετὰ πιθανό, ἄλλοτε πιθανὸ καὶ ἄλλοτε παραμένει μιὰ ὑπόθεση ποὺ μαρτυρεῖ τὴν καλὴ κατασκευὴ τῆς, χωρὶς νὰ παρέχει ἱκανοποιητικὰ ἐχέγγυα γιὰ τὴν ἀσφάλειά τῆς. Δὲν εἶναι βέβαια δυνατὸ — οὔτε θὰ εἶχε κανένα νόημα σὲ μιὰ τέτοια κριτικὴ παρουσίαση — νὰ προχωρήσουμε σὲ λεπτομερειακὲς ἀντιρρήσεις. Εἶναι ὥστόσο ἀνάγκη νὰ παρατηρήσουμε πὼς ἡ «μυκηναϊκὴ γεωγραφία» τῶν πινακίδων, ὅπως τουλάχιστο τὴν ἀποκαθιστᾷ ὁ συγγρ., ἐρχεται σὲ ἀνησυχητικὴ σύγκρουση μὲ τὴ «μυκηναϊκὴ γεωγραφία» τοῦ Ὁμήρου (βλ. καὶ τὸ κεφ. 10: Homer the Pseudo-historian). Δὲν εἶμαι ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἀναζητοῦν στὸν ποιητὴ τὸν ἀρχαιολόγο ἢ τὸν ἱστορικό, πολὺ λιγότερο τὸ γεωγράφο. Ὁμως ἡ σύγχρονη ἐρευνα τείνει στὴν ἀποψη πὼς Ὁ Νηῶν Κατάλογος (τὸ corpus τῆς ὁμηρικῆς γεωγραφίας) πρέπει νὰ ἀνάγεται στὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ¹, πράγμα ποὺ σημαίνει πὼς δὲν πρόκειται πιά γιὰ ἄγνοια τῆς γεωγραφίας ἀπὸ τὸν ποιητὴ, ἀλλὰ γιὰ σύγκρουση δυὸ μὴ ποιητικῶν πηγῶν. Σὲ τέτοια ὅμως περίπτωσις ἡ «πηγὴ πινακίδες» εἶναι λιγότερο ἀξιόπιστη, ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅτι παρέχει σκόρπια, ἀσύνδετα καὶ ἀβέβαια στοιχεῖα ποὺ παίρνουν σχῆμα μόνο μὲ πολλαπλὲς καὶ ἀλληλοὑποστηριζόμενες ἢ ἀλληλοαναιρούμενες ὑποθέσεις.

Περὶσσότερη βεβαιότητα προσφέρουν τὰ στοιχεῖα ποὺ προσκομίζονται στὸ 4ο κεφάλαιο (The People of the Tablets), ἰδιαιτέρα στὸ πρῶτο κύριο τμῆμα του. Σ' αὐτὸ μὲ βάση τὰ κύρια ὀνόματα, συνάγεται τὸ ἀσφαλὲς συμπέρασμα ὅτι ἡ πλειοψηφία τοῦ «πληθυσμοῦ τῶν πινακίδων» ἔχει ἑλληνικὰ ὀνόματα, χωρὶς νὰ λείπουν ὥστόσο καὶ βέβαια δείγματα μὴ ἑλληνικῶν ὀνομάτων — ποὺ ἀνήκουν στὰ παλαιότερα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ. Μιὰ σύντομη τελικὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ἐκτίμηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατοίκων προσφέρει κάποιες δυνατότητες, ἀλλὰ, ὅπως καὶ ὁ συγγρ. δέχεται, πολὺ ὑποθετικὲς καὶ ὅπωςδήποτε ἀνεπαρκεῖς γιὰ τὴ συναγωγὴ ἱκανοποιητικῶν συμπερασμάτων.

Ἡ ἀσφάλεια λιγοστεύει καὶ πάλι στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο (The Social Structure and the Administrative System). Ὁροι ὅπως *guasileus* (= βασιλεὺς) *wanax*, *Lawagetas*, *telestai*, μὲ διαφανὴ γλωσσικὴ σημασία δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀποκτήσουν οὐσιαστικὸ πλήρωμα καὶ μόνον ὑποθέσεις μποροῦμε νὰ κάνουμε γιὰ τὴν ἱεραρχικὴ τους ἐξάρτηση καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐξουσίας τους. Δὲν εἶναι ἀσφαλέστερα τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε γιὰ ἄλλους ἀ-

1. R. Hope Simpson - J. F. Lazenby, *The Catalogue of the Ships in Homer's Iliad*, Oxford 1970, 158 κ.π., 169 κ.π.

ξίωματούχους που πρέπει να ανήκουν σε χαμηλότερη ιεραρχική κλίμακα, ενώ η κοινωνική τοποθέτηση των άπλων ανθρώπων (ελεύθεροι, δούλοι, τεχνίτες κτλ.) παραμένει πρόβλημα που οι πινακίδες πολύ λίγο διαφωτίζουν.

Στή σελ. 88 (κεφ. 6, Religion) ο Chadwick γράφει: «When we turn to the documents for enlightenment on the gods, we are faced with a major disappointment». Πραγματικά η μόνη ουσιαστική προώθηση των γνώσεών μας για τη μυκηναϊκή θρησκεία ύστερα από την ανάγνωση της Γραμμικής Β περιορίζεται στη διαπίστωση ότι πολλές από τις θεότητες του ελληνικού πανθέου πρέπει να λατρεύονταν στην Πύλο και στην Κνωσό των τελευταίων υστεροελλαδικών χρόνων, ανάμεσα σ'αυτές και ο Διόνυσος, που θεωρούνταν ο «νέηλος» της ολυμπιακής θρησκείας.

Το 7ο κεφάλαιο (Agriculture) είναι το έκτενέστερο και σε πολλά σημεία το πιο σημαντικό. Αρχίζοντας από τα μέτρα των στερεών και υγρών προϊόντων, προχωρεί στη συζήτηση για τα δημητριακά και την καλλιεργήσιμη γη και συνεχίζει με την απαρίθμηση των μπαχαρικών και των άλλων τροφών και ποτών (έλιος, σύκων, κρασιού, μελιού) για να καταλήξει στην κτηνοτροφία και τα προϊόντα της. Παρά τις αναπόφευκτες ασάφειες πολλών στοιχείων των πινακίδων ή συνολική γνώση που αποκομίζουμε για το θέμα είναι ουσιαστική και μπορεί σε συνδυασμό με τα αρχαιολογικά δεδομένα να οδηγήσει σε πολύ χρήσιμα συμπεράσματα.

Σημαντικό είναι και το επόμενο κεφάλαιο (Craft, Industry and Trade). Και σ' αυτό βρίσκονται πολλά βεβαιωμένα στοιχεία, διαφωτιστικά για το μείζον της μυκηναϊκής ζωής που γνωρίζαμε και από την αρχαιολογική έρευνα, αλλά και συμπληρώνουν αυτές τις γνώσεις μας, αλλά και πολλές λιγότερο ή περισσότερο πιθανές υποθέσεις και αντίστοιχα αμφίβολα συμπεράσματα (πρβ. π.χ. την έρμηνεία της πινακίδας *Jn 829*, σσ. 141-142, για τη συγκέντρωση χαλκού, ή την έρμηνεία και τα αντίστοιχα συμπεράσματα της *Jo 438* για τη συγκέντρωση χρυσού). Και το κεφάλαιο καταλήγει με μια χαρακτηριστική φράση «...but the presence of a regular merchant class is highly questionable, so long as no documentary evidence can be found to support such a view». «Αν με το «documentary evidence» ο συγγρ. εννοεί τα κείμενα πινακίδων, αυτό σημαίνει πως δίνει υπερβολική σημασία σ' αυτά, υποτιμώντας άλλες ενδείξεις, ακόμα και θεωρητικές, που όμως δεν είναι περισσότερο άριστες από πολλές αναγνώσεις και έρμηνείες που προσκομίζονται με το βαρυσήμαντο χαρακτηρισμό «documentary evidence».

Ίδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το 9ο κεφάλαιο (Weapons and War). Βέβαια οι γνώσεις μας για τον όπλισμό των μυκηναίων προέρχονται από τα αρχαιολογικά ευρήματα, που είναι πλούσια. Οι πληροφορίες των πινακίδων συμπληρώνουν και επιβεβαιώνουν τις γνώσεις αυτές, αλλά παρουσιάζουν κάποτε τέτοια κενά ή είναι τόσο περίεργες, ώστε οι έρευνήτες αναγκάζονται κάποτε να καταφεύγουν στις πιο απίθανες και αντιφατικές υποθέσεις (πρβ. σ. 168 κ.έ. για τις πινακίδες των άρμάτων). Σε ένα δεύτερο μέρος του ίδιου κεφαλαίου εξετάζεται η στρατιωτική οργάνωση. Έδώ τα πράγματα γίνονται άνησυχητικά. Στην πινακίδα *AnI* πιστεύουν οι ειδικοί πως υπάρχει ένας κατάλογος 30 ανδρών που προέρχονται από 5 θέσεις και «πηγαίνουν ως κωπηλάτες στον Πλευρώνα». Η έπιγραφή αυτή έγινε περίφημη άμέσως μετά την

ανάγνωσή της και οδήγησε σε ουσιαστικά ιστορικά συμπεράσματα, που ενισχύθηκαν και από την έπιγραφή *Απ610*. Σ' αυτήν διακρίνεται η λέξη «κωπηλάτες»: «A total of 569 men can be counted on the preserved part», αλλά το τμήμα που λείπει επιτρέπει να υπολογίσουμε το σύνολο μεταξύ 600 ως 700 ανδρών. Οι έρευνητές πήδησαν άμέσως στην ιστορική έρμηνεία, βλέποντας σ' αυτά τα κείμενα τη γραπτή έπιβεβαίωση του κινδύνου που άπειλούσε την Πύλο από μιá ένδεχόμενη εισβολή που βέβαια γνώριζαν κιόλας οι άπειλούμενοι. Υπάρχουν βέβαια κάποιες άμφιβολίες για τη σημασία τής λέξης «ereta», μās λέει ο Chadwick, άφου στην πινακίδα *C902* «a rower intrudes into a list which consists mainly of local governors». Άκόμη η τοποθεσία του Πλευρώνος είναι άγνωστη, γιατί δέ συμφωνεί βέβαια με την ύπθεση τής εισβολής ή ταύτιση με τον Πλευρώνα που βρίσκεται «on the north of the Corinthian gulf». Άλλά όλα αυτά παρακάμπτονται: θυμούμαστε άμέσως «the enormous circuit of walls at Gla in Boeotia» και άφου στην Πύλο δέν έχουμε τείχη τά υποκαθιστούμε με τον στόλο τών 20 πλοίων. Άλλά ή άκρόπολη του Γλα είχε έγκαταλειφθεί πολλά χρόνια πριν από τούς «disturbed times which ended the thirteenth century». Σε ένισχυση τής εικόνας που σχηματίσαμε και που παίρνει τη μορφή μιās ιστορικής πραγματικότητας έρχονται άλλες 5 πινακίδες, οι *Απ657*, *Απ654*, *Απ519*, *Απ656*, *Απ661*. Αυτές μās δίνουν μιá λεπτομερή στρατιωτική όργάνωση για την άμυνα τής μεσσηνιακής άκτής, που χωρίζεται σε 10 τομείς και ύποστηρίζεται από 41 «Followers», άξιωματούχους δηλαδή που διαθέτουν μιá δύναμη 800 περίπου ανδρών. Δέν προχωρούμε σε άλλες δυσκολίες που παρουσιάζουν αυτά τα κείμενα (βλ. σσ. 175-76), αλλά είναι άρκετη ή παρατήρηση του ίδιου του συγγρ. ότι «This is a large force, if concentrated, but if spread out along 450 km. of coastline amounts to little more than one man every two hundred metres». Η έξήγηση ότι χρησιμοποιούνται «to maintain look-outs», ξεπερνά τη δυσκολία, αλλά φοβούμαι πώς δέν λύνει τó πρόβλημα. Στην πραγματικότητα «what actually happened remains a tantalizing mystery», όπως γράφει στη σ. 177 ο Chadwick. Όστόσο αυτό τó μυστήριο άποτελεϊ τη βάση για νά οικοδομηθούν ιστορικές έρμηνείες στην έπόμενη σελίδα, που έχουν κιόλας ύποστηριχτεί από πολλούς έρευνητές. «Οί λαοί τής θάλασσας» άποτελέσαν τόν από μηχανής θεό, που ήρθε νά αντικαταστήσει τούς «Δωριείς» τών παλαιότερων έρευνητών. Θα μου έπιτραπεί νά πω πώς με «φαντάσματα» δέν έρμηνεύονται τά ιστορικά φαινόμενα, γιατί και «οί λαοί τής θάλασσας» άποτελούν για τόν έλληνικό χώρο ένα «φάντασμα» πολύ πιο μυστηριώδες από τούς ύπαρκτους στο κάτω κάτω «Δωριείς». Πριν από 20 χρόνια έπιχείρησα νά δείξω ότι ή καταστροφή του μυκηναϊκού κόσμου δέν μπορεί νά έρμηνευτεί με τέτοιες έξωτερικές και εύκολες λύσεις, όπως ήταν τότε ή «δωρική εισβολή»¹. Τά χρόνια που πέρασαν νομίζω ότι με δικαίωσαν, έστω και αν τó άρθρο μου έπεινο δέν αναφέρεται ήταν και όπως πρέπει. Τό τέλος του μυκηναϊκού κόσμου άποτελεϊ ένα βαρυσήμαντο ιστορικό φαινόμενο με βαθιές και σύνθετες αίτιες και ανάλογα άποτελέσματα. Την έρμηνεία του όφείλουμε νά την έμπιστευθούμε στους ιστορικούς, στους όποιους έμεϊς οι άλλοι, άρχαιολόγοι, φι-

1. 'Η «Δωρική Εισβολή» και τά άρχαιολογικά εύρήματα, 'Ελληνικά 13 (1954) 221-240.

λόλογοι, γλωσσολόγοι, θά προσφέρουμε έξακριβωμένα στοιχεία: ἂν κάποτε προχωροῦμε καὶ μεῖς οἱ ἴδιοι σὲ ἐρμηνευτικές προσπάθειες, ὀφείλουμε νὰ ὑποστηρίξουμε τὸ πρόβλημα σφαιρικά καὶ ἔχι προβάλλοντας μιὰ μονόπλευρη ἄποψη ποὺ στηρίζεται μονάχα σ' ἓνα περιορισμένο ὑλικό. Τὰ τελευταῖα ἀνασκαφικά εὐρήματα στὶς Μυκῆνες καὶ στὴν Τίρουθα ἔδειξαν πὼς ἡ βολικὴ εἰκόνα τῆς καταστροφῆς τοῦ τέλους τῆς ΥΕ ΙΙΙ Β ποὺ εἴχαμε σχηματίσει παλαιότερα ἦταν παραπλανητικὴ. "Ἄς μὴ προσθέτουμε λοιπὸν καὶ ἄλλα ἐμπόδια στὸ δρόμο ποὺ ὀδηγεῖ σὲ πιὸ ἄρτιες λύσεις.

Σ' ἓνα δέκατο κεφάλαιο μὲ τίτλο «Homer the Pseudo-historian», ὁ συγγρ. ἐξετάζει συνοπτικὰ τὴ σημασία τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν ὡς ἱστορικῆς πηγῆς γιὰ νὰ καταλήξει: «The important thing to remember about Homer is that he was a poet not a historian», μιὰ κρίση μὲ τὴν ὁποία τελειώνει καὶ ἐγὼ τὸ πρῶτο μου ἄρθρο γιὰ τὰ Ὀμηρικὰ ἔθιμα ταφῆς (*Ἑλληνικά* 17, 1960, 64: «...γιατὶ ὁ ποιητὴς δὲν εἶναι οὔτε ἱστορικὸς οὔτε ἀρχαιολόγος ἀλλὰ δημιουργὸς ποὺ ξαναζωντανεῖ ἓναν κόσμο...»).

Τὸ βιβλίον τελειώνει μὲ τὸ 11ο κεφάλαιο (The End of the Mycenaean World). Μὲ πιθανὰ ἐπιχειρήματα ὁ συγγρ. καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ καταστράφηκε τὸν Ἰούνιο κάποιου ἔτους τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰῶνα π.Χ. Ἡ αἰτία τῆς καταστροφῆς καὶ ἡ ἀκριβέστερη χρονολόγησις παραμένουν ἐρωτήματα ἀνοιχτά. Ὅσο γιὰ τὸ ἀνάκτορο τῆς Πύλου τὰ ἐπιχειρήματά του τὸν ὀδηγοῦν στὴν ἄποψη πὼς ἡ καταστροφὴ του πρέπει νὰ ἔγινε στὶς ἀρχὲς τῆς ἀνοιξῆς. Καὶ τελειώνοντας ἀπορρίπτει τόσο τὴν τολμηρὴ θεωρίαν τοῦ R. Carpenter ὅσο καὶ τὴν ἄποψη πὼς ἡ καταστροφὴ ὀφείλεται στοὺς Δωριεῖς, ἀφήνοντας τὸν ἀναγνώστη σὲ μιὰ γόνιμη ἀπορία.

Σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς κριτικῆς αὐτῆς παρουσίας διατύπωσα ἀντιρρήσεις, προπάντων γιὰ τὴν εὐκολία μὲ τὴν ὁποίαν ὑποθέσεις πολλαπλῆς ὀδηγοῦσαν σὲ σχήματα ποὺ ἐνδέχεται νὰ εἶναι παραπλανητικά. Εἶναι δίκαιο καταλήγοντας νὰ πῶ πὼς γιὰ τὸν ἐνημερωμένο καὶ προσεκτικὸ ἀναγνώστη τὸ βιβλίον τοῦ J. Chadwick ἀποτελεῖ πηγὴ γόνιμων σκέψεων καὶ ὀπωσδήποτε τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἔχει μιὰ συνοπτικὴ εἰκόνα τῶν στοιχείων ποὺ παρέχει ἢ ὡς σήμερον ἔρευνα τῶν μυκηναϊκῶν πινακίδων. Πέρα ὅμως ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα ἐρωτηματικὰ ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει ἐνοχλητικὸ τὸ ἐρώτημα ποὺ ἔθεσε ὁ L. R. Palmer γιὰ τὴ χρονολογία τῶν πινακίδων τῆς Κνωσοῦ, ἢ, γιὰ νὰ ποῦμε ἀλλιῶς, γιὰ τὴν περίεργη ὁμοιότητα (ἂν ἔχι ταυτότητα) τῶν γραπτῶν τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Πύλου, ποὺ μὲ τὴν ὀρθόδοξον χρονολογίαν ἀπέχουν μεταξύ τους περισσότερο ἀπὸ ἐνάμιση αἰῶνα.

ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ

Βάγγου Παπαϊωάννου, Λουκιανός, ὁ μέγας σατιρικὸς τῆς ἀρχαιότητος. Συμβολὴ στὴν παρουσίαση τῆς ἐποχῆς, τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του, Θεσσαλονίκη 1976. 8ο, σσ. 1στ' + 328.

Τὸ βιβλίον προκαλεῖ τὸ ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον μας καὶ ἔχει δικαίωμα στὸ

σεβασμό μας. Προκαλεῖ τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιατί ἔρχεται νὰ καλύψει ἕνα πραγματικὰ μεγάλο κενὸ στὴ βιβλιογραφία μας: γενικότερα γιὰ τὰ πράγματα τῆς μετακλασικῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴ παραγωγή τῶν ρωμαϊκῶν - αὐτοκρατορικῶν χρόνων πολὺ λίγα ἔχουν γραφεῖ ἀπὸ Ἑλληνες φιλόλογους, ὥστε νὰ ἰκανοποιεῖται ὁ σύγχρονος ἀναγνώστης. Τὸ κενὸ αὐτὸ γίνεται σήμερα περισσότερο αἰσθητὸ, μὲ τὴν εἰσαγωγή τῆς διδασκαλίας κειμένων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς (Πλουτάρχου Βίοι, ἐπιλογή ἔργων τοῦ Λουκιανοῦ) ἀπὸ μετάφραση στὶς τάξεις τῶν Γυμνασίων μας. Ὁ γυμνασιακὸς φιλόλογος θὰ ἔχει τώρα, μὲ τὸ βιβλίο τοῦ κ. Παπαϊωάννου, πλουσιότερη καὶ πληρέστερη πληροφόρηση τόσο γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή, ὅσο καὶ γιὰ τὸ Λουκιανὸ καὶ τὰ ἐπιμέρους ἔργα του. Καὶ ἔχει δικαίωμα σεβασμοῦ, ἀφοῦ πραγματικὰ ἀποτελεῖ τὸ ἔργο ζωῆς ἐνὸς ἀνθρώπου ποὺ δὲ φοβᾶται τὴ δουλειά, ὅπως συμπεραίνει κανεὶς καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου καὶ ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας ἀναφέρει στὴν προλογικὴ του σημείωση καὶ σὲ προηγούμενο δημοσίευσμά του¹. Καὶ καθὼς δὲν εἴμαστε καὶ πολὺ συνηθισμένοι νὰ συναντοῦμε περιπτώσεις ἀνθρώπων χωρὶς, ὅπως φαίνεται, φιλοδοξία γιὰ ἀκαδημαϊκὴ σταδιοδρομία, νὰ ἀφιερώνουν δεκαετίες στὴν ἐξαντλητικὴ μελέτη ἐνὸς θέματος, χαϊρόμαστε μαζί του τὴ χαρὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, ποὺ εἶναι καρπὸς ὅλου αὐτοῦ τοῦ μόχθου καὶ ἀποτελεῖ μιὰ σημαντικὴ συμβολὴ στὴν προσπάθεια νὰ κατατοπιστεῖ ὁ νεοέλληνας γιὰ τὴν πατρογονικὴ του πνευματικὴ κληρονομία. «Τοιούτων μὲν οὖν ἐγκωμίων ἐκ προοιμίων ἀξιούσθω» ὁ συγγραφέας.

Ἄκριβῶς γιὰ νὰ φανεῖ ἡ πλατιὰ κατατόπιση ποὺ προσφέρει στὸν ἀναγνώστη καὶ ἡ πλούσια πολυπλευρὴ πληροφόρηση, δίνουμε συνοπτικὰ τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου. Ὑστερα ἀπὸ τὴ σύντομη προλογικὴ σημείωση καὶ τὰ ἀναλυτικὰ περιεχόμενα (σσ. ἀ'-ιστ') τὸ βιβλίο χωρίζεται σὲ δύο ἄνισα σὲ ἔκταση μέρη. Τὸ πρῶτον ἀπ' αὐτά: Ἡ ἐποχὴ καὶ ὁ βίος τοῦ Λουκιανοῦ (σσ. 1-83) ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο κεφάλαια: τὸ Α' (Ἡ δεῦτερος μεταχριστιανικὸς αἰώνας, σσ. 3-58) θέλει νὰ εἶναι μιὰ πλατύτερη κατατοπιστικὴ εἰσαγωγή, γιὰ νὰ βοηθήσει τὸν ἀναγνώστη νὰ τοποθετήσῃ σωστὰ τὸ Λουκιανὸ μέσα στὴν ἐποχὴ του καὶ ἔτσι νὰ κατανοήσῃ τὴ λογοτεχνικὴ καὶ κοινωνικὴ σημασία τοῦ ἔργου του. Κυρίως ἔχουμε μιὰ πολυεδρική ἀνάλυση τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων, ὅπου στὴν ἀρχὴ (σσ. 5-11) μᾶς δίνεται ἡ πολιτικὴ κατάστασις: πρόκειται γιὰ μιὰ σύντομη ἐξιστόρηση τῶν συμβάντων στὴν ἐποχὴ τοῦ κάθε αὐτοκράτορα, ἀπὸ τὴν ἀνοδο στὸ θρόνον τοῦ Νέρβα ὡς τὸ Σεπτίμιο Σεβήρο. Βέβαια ἐδῶ ἀναφέρονται καὶ λεπτομέρειες τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας ποὺ δὲν ἔχουν γενικότερο ἐνδιαφέρον, ὅπως καὶ παράγραφοι ποὺ ἀναφέρονται στὴν οἰκονομία, ἐνῶ ἀμέσως στὴ συνέχεια ἔχουμε εἰδικὸ κεφάλαιον γι' αὐτή. (Ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις, σσ. 11-13), ὅπου ἰδιαίτερα ἐπιμένει ὁ συγγραφέας στὴ γεωργία (alimenta - coloni - latifundia), στὴν ἀνάπτυξη τῆς βιοτεχνίας καὶ τοῦ ἐμπορίου καὶ στὴν ὀλοένα ἀυξανόμενη σημασία τῶν χωρῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν οἰκονομία τῆς αὐτοκρατορίας. Ἀκολουθεῖ ἡ ἐξέτασις τῆς κοινωνικῆς καταστάσεως (σσ. 13-26), στὴν ὁποία ἐπιμένει πολὺ περισ-

1. Ἡ σάτιρα στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ λογοτεχνία, Θεσσαλονίκη 1966.

σώτερο ο συγγραφέας, για να μάς δώσει την κοινωνική σύνθεση της αυτοκρατορίας, τη διαίρεση των υπηκόων σε τάξεις, τις συνθήκες ζωής της κάθε τάξης και τη θέση της γυναίκας. Στο ίδιο κεφάλαιο εξετάζεται και η εκπαίδευση (δεν νομίζει όμως ο συγγραφέας ότι θα έπρεπε να αφιερώσει ξεχωριστό κεφάλαιο για αυτήν, μια και η εισαγωγή γράφεται για συγγραφέα - τρόφιμο αυτού του συστήματος εκπαιδευσεως¹; Μάλιστα νομίζω ότι άστοχα, με κάποια σκανδαλοθηρική διάθεση, κάνει λόγο εδώ για την παιδερραστία). Συμπερασματικά καταλήγει ότι η Pax Romana κάθε άλλο παρά ευεργετική για τους λαούς της αυτοκρατορίας στάθηκε. 'Ακολουθεί το κεφάλαιο για τη θρησκεία (σσ. 26-31), όπου γίνεται λόγος για την έντονη θρησκευτικότητα της εποχής και δίνεται το μωσαϊκό των θρησκευτικών αντιλήψεων των λαών της αυτοκρατορίας: η επίσημη θρησκεία, που άνεχεται την ύπαρξη άλλων θρησκειών, με την προϋπόθεση να μη προσβάλλεται ή θεοποίηση του αυτοκράτορα, ο συγκρητισμός που χαρακτηρίζει την εποχή, η εξάπλωση των ανατολικών θρησκειών και της δεισιδαιμονίας και τέλος ο χριστιανισμός. Το επόμενο κεφάλαιο αναφέρεται στη λογοτεχνία² (σσ. 31-44), όπου ξεχωριστά εξετάζεται η ελληνική, η λατινική και η χριστιανική γραμματεία της εποχής. Κατόπι μάς δίνονται πληροφορίες για την επιστήμη (σσ. 44-47), την αυτοκρατορική - ρωμαϊκή τέχνη (σσ. 47-80) και τέλος τη φιλοσοφία (σσ. 50 - 58), που την εποχή αυτή χαρακτηρίζεται από τον εκλεκτισμό και τη στροφή στην πρακτική ήθικη. 'Αναφέρονται οι φιλοσοφικές σχολές που ύπρχαν την εποχή εκείνη, η δραστηριότητα και τα χαρακτηριστικά τους.

Το κεφάλαιο Α' το θεωρεί ο συγγραφέας απαραίτητο για την κατανόηση του έργου του Λουκιανού. Παρατηρούμε όμως ότι, ενώ υπάρχουν παράγραφοι που πολύ λίγο βοηθούν το σκοπό αυτό, η μάς δίνονται λίστες αμφίβολης χρησιμότητας (αυτοκρατόρων, συγγραφέων δεύτερης και τρίτης σειράς), δεν μάς δίνονται στοιχεία πολύ πιο χρήσιμα, όπως π.χ. ο τρόπος εκδόσεως, αναπαγωγής και διαθέσεως βιβλίων και η αναλογία του καλλιεργημένου κοινού σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού. 'Απαραίτητος θα ήταν για τον βασικά άγεωγράφητο "Έλληνα άναγνώστη ένας καλός χάρτης της αυτοκρατορίας στο 2. μ.Χ. αιώνα, όπως και η λογοτεχνική γεωγραφία της εποχής, από την οποία θα έβγαιναν πολύ χαρακτηριστικά συμπεράσματα.

Στο Β' κεφάλαιο του πρώτου μέρους ('Ο βίος του Λουκιανού, σσ. 59-66) αφού κάνει λόγο για τις πηγές, όπως και τη γενέτειρα πόλη, επαρχία και τη χώρα (Σαμόσατα, Κομμαγηνή, Συρία)³, ο συγγρ. ασχολείται με τη γέννηση του Λ., με το οικογενειακό του περιβάλλον. Κατόπι χωρίζει σε δύο τις

1. 'Εδώ, σ. 19, όπως και παραπάνω, σ. 9, γίνεται λόγος για τις τέσσερις έδρες φιλοσοφίας στην 'Αθήνα: αν και το πράγμα έχει ενδιαφέρον για το Λ., δεν καθορίζεται ότι πρόκειται συγκεκριμένα για τις έδρες: πλατωνικής, περιπατητικής, στωικής και επικούρειας φιλοσοφίας.

2. "Όμως περισσότερο κατάλληλος θα ήταν εδώ ο όρος *γραμματεία*.

3. 'Αλλά πουθενά δε σημειώνει τί χρωστά στην καταγωγή του ο Λ., όπως π.χ. κάνει ο Β. Ρ. Reardon, *Courants litteraires grecs des IIe et IIIe siècles après J.-C.*, Παρίσι 1971, σ. 285: εύμετάβολος χαρακτήρας, ζωηρή φαντασία.

περιόδους τῆς ζωῆς του, θὰ λέγαμε τὴ συριακὴ - μικρασιατικὴ περίοδο καὶ τὴ σοφιστικὴ (ὁ Λουκιανὸς στὴ Ρώμη, τὴ Γαλατία, τὴ Μακεδονία, (προπάντων) τὴν Ἀθήνα, τέλος τὴν Ἀλεξάνδρεια) καὶ φτάνει στὸ θάνατο τοῦ Λουκιανοῦ. Ἐδῶ ἔχουμε παρεκβάσεις σχετικὲς μὲ τὰ καθέκαστα τῶν διαφόρων τόπων ὅπου ἔζησε, μὲ τὸ πρόβλημα γιὰ τὴ λατινομάθειά του, τὴ βασικὴ γιὰ τὸ Λουκιανὸ μεταστροφή του ἀπὸ σοφιστὴ σὲ σατιρικὸ γύρω στὰ 40 χρόνια του¹ στὴν Ἀθήνα, καθὼς καὶ τὶς σχέσεις του μὲ τοὺς Ρωμαίους. Στὸ κεφάλαιο αὐτό, κοντὰ στὴν προσπάθεια γιὰ τὴ συλλογὴ καὶ τὴν ἀξιοποίηση ὅσο γίνεται περισσότερων πληροφοριῶν καὶ τὴ σαφήνεια τῆς παράθεσής τους, ἔχουμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ συγγραφέας ἐπαναλαμβάνει πράγματα ποὺ τὰ βρήκαμε στὸ Α' κεφάλαιο, ὅπως καὶ μιὰ δύσκολα ἀποκρυπτόμενη εὐνοια πρὸς τὸ Λουκιανὸ.

Ἄλλο μὲρος τοῦ βιβλίου (*Ἡ λογοτεχνικὴ ἀξία καὶ ἡ κοινωνικὴ σημασία τοῦ ἔργου τοῦ Λουκιανοῦ*, σσ. 87-279), ὅπως δείχνει καὶ ἡ ἔκτασή του, εἶναι ἐκεῖνο ποὺ στοίχισε περισσότερο μόχθο καὶ δίνει τὸ μέτρο τῆς προσφορᾶς τοῦ συγγραφέα. Στὸ πιὸ «περιγραφικὸ» κεφάλαιό του (Κεφ. Γ', *Ἡ πολυμορφία τῶν ἔργων τοῦ Λουκιανοῦ*², σσ. 89-154) ἐκτιμοῦμε τὸν ἀκάματο ἐργάτη, ποὺ μελέτησε πολὺπλευρα τὰ 82 ἔργα ποὺ φέρονται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Λουκιανοῦ καὶ σχεδὸν ὅ,τι ἔχει γραφεῖ γιὰ τὸ καθένα τους — δουλεῖα ποὺ χρειάζεται σπάνιο πάθος καὶ ἀφοσίωση. Ὑστερα ἀπὸ μιὰ εἰσαγωγικὴ παράγραφο, ὅπου γίνεται σύντομος λόγος γιὰ τὸν ἀριθμὸ καὶ γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητάς τῶν ἔργων τοῦ Λουκιανοῦ, ὁ συγγραφέας σὲ μεγάλη σειρὰ παραγράφων τὰ ἐξετάζει ἕνα-ἕνα: δίνει μὲ σαφήνεια τὸ περιεχόμενό τους, μιλά γιὰ τὸ εἶδος στὸ ὁποῖο καθένα τους ἀνήκει, τὴν ἐποχὴ στὴν ὁποία γράφτηκε, τὸ λογοτεχνικὸ, κοινωνικὸ καὶ φιλοσοφικὸ ἐνδιαφέρον του, δίνει βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάζει. Δὲν θὰ εἶχαμε παρὰ μόνο ἐπαίνους νὰ διατυπώσουμε γιὰ τὸ κεφάλαιο αὐτό, ἀν ὁ συγγραφέας: α) Δὲν εἶχε τὴν αὐτὴν ἰδέα νὰ ἀκολουθήσει τὸν Helm στὴ διαίρεση σὲ ἔργα χωρὶς διάλογο (σσ. 90-117) καὶ σὲ ἔργα μὲ διάλογο (σσ. 117-152), γιὰτὶ ἡ διαίρεση αὐτὴ ὄχι μόνον εἶναι ἐντελῶς ἐπιφανειακὴ καὶ τεχνητὴ, καθὼς πολλὰ ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς πρώτης κατηγορίας συγγενεύουν πολὺ μὲ ἔργα τῆς δεύτερης καὶ παρουσιάζουν ἀγεφύρωτα χάσματα μὲ ἔργα τῆς κατηγορίας τους, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἐξασφαλίζει ἀπόλυτη συνέπεια³. Γιατὶ δὲν ἀκολούθησε τὴ λύση ποὺ

1. Ἀφοῦ σημειώσω τὴν ἀντίφαση: (σ. 71) ὁ Α. διαβάξει τὴ σατιρικὴ δημιουργία του στοὺς Μακεδόνες, ἐνὼ ἐπισκέφθηκε τὴ Μακεδονία πρὶν μεταβεῖ στὴν Ἀθήνα (σ. 73) ὅπου «ἔφησε τὴ σοφιστικὴ καὶ στράφηκε πρὸς τὸν σατιρικὸ διάλογο», μένω μὲ τὴν ἀπορία μήπως ἡ «στροφή γύρω στὰ 40 χρόνια του», στὴν ὁποία φορτικὰ ἐπανερχεται ὁ συγγραφέας, ἀποτελεῖ ἕναν ἀκόμη φιλολογικὸ κοινὸ τόπο: γύρω στὰ 40 καὶ ὁ Λυσίας στρέφεται πρὸς τὸ ἐπάγγελμα τοῦ λογογράφου καὶ ὁ Ἰσοκράτης στρέφεται σὲ ἀνώτερες μελέτες ἐγκαταλείποντας τὴ λογογραφία καὶ ὁ Πλούταρχος ἀφήνει τὴ σοφιστικὴ γιὰ νὰ στραφεῖ πρὸς τὶς φιλοσοφικὲς - ἠθικὰς μελέτες ὅπως καὶ ὁ Δίων ὁ Χρυσόστομος.

2. Καὶ πάλι ὁ τίτλος, ὅπως φαίνεται πολὺ γρήγορα, δὲν ἀποδίδει μὲ ἀκρίβεια τὸ περιεχόμενον τοῦ κεφαλαίου.

3. Ἔτσι π.χ. ἀνάμεσα στὰ ἔργα «χωρὶς διάλογο» πραγματεύεται *Τὰ πρὸς Κρόνον* (σ. 115), ποὺ ἔχουν διαλογικὴ μορφή.

ἀνέφερε στην §4 τῆς σ. 90, δηλαδή νὰ τὰ κατατάξει μέσα στις εὐρύτερες περιόδους τῆς δημιουργίας τοῦ Λουκιανοῦ, ὥστε καὶ τὴν ἐξέλιξή του ὡς συγγραφέα νὰ παρακολουθήσουμε καλύτερα ¹; β) Δὲν παρέλειπε νὰ μᾶς πεῖ σύμφωνα μὲ ποῖο κριτήριο καθορίστηκε ἡ σειρά τοῦ κάθε ἔργου στὸ ἐσωτερικὸ τῆς μιᾶς ἀπὸ τίς δυὸ κατηγορίες. γ) Καταχώριζε μιὰ παράγραφο (ἢ ἔστω ἓνα πῖνακα), στὴν ὁποία θὰ βρῖσκαμε τὰ εἶδη ποὺ καλλιέργησε ὁ Λουκιανὸς καὶ τὰ ἔργα ποὺ περιλαμβάνει τὸ καθένα τους (π.χ. προλαλιές, ἐκφράσεις, πραγματείες, ἐγκώμια, μελέτες, βιογραφίες, ἐπιστολές), καὶ δ) Δὲν γινόταν φανερό ὅτι ἓνα σημαντικό πρόβλημα δὲν τόλμησε νὰ τὸ ἀντιμετωπίσει οὐσιαστικά· τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος τῶν ἔργων. "Ὅπου κάνει λόγο, ἢ παραπέμπει σὲ ἄλλους μελετητὲς ἢ ἀρκεῖται στὴ διατύπωση τῆς ἀμφιβολίας. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι, καθὼς τὰ ἀναφέρει στὴν ἴδια σειρά ὅλα, νόθα καὶ γνήσια, νὰ μὴ βοηθᾷ τὸν ἀναγνώστη νὰ σχηματίσει τὴν πραγματικὴ εἰκόνα τοῦ Λουκιανοῦ ὡς συγγραφέα, ἐφόσον ὑποχρεώνεται νὰ παρακολουθήσει ἔργα ποὺ δὲν τὰ ἔγραψε αὐτός. Τὸ κεφάλαιο κλείνει μὲ τὴν παρουσίαση τῶν ποιητικῶν ἔργων τοῦ Λουκιανοῦ (σσ. 152-154).

Οὐσιαστικότερα καὶ συνθετικότερα θέλησε ὁ συγγραφέας τὰ κεφάλαια Δ', Ε' καὶ ΣΤ'. Γίνεται φανερό ὅτι ὅσα προηγήθηκαν χρησιμεύουν ὡς πρώτη ὕλη γιὰ νὰ ἐπιχειρηθεῖ ἡ σύνθεση ποὺ καθένα ἀπὸ τὰ κεφάλαια αὐτὰ πραγματώνει, ὅτι αὐτῶν τῶν κεφαλαίων τὸ περιεχόμενο ἦταν ὁ ἀρχικὸς στόχος τοῦ συγγρ., ὅπως καὶ ὅτι ἀποτελοῦν ἐπιστέγασμα τῆς πολὺχρονης προσπάθειάς του. Στὸ πρῶτο ἀπ' αὐτὰ (*Ἡ πρωτοτυπία τῶν ἔργων τοῦ Λουκιανοῦ*, σσ. 155-176), ἀφοῦ κάνει μιὰ ἀναδρομὴ στὴ σατιρικὴ ποίηση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς καὶ λατινικῆς λογοτεχνίας ², μὲ τίς ὁποῖες, ἰδιαίτερα μὲ τὴν πρώτη, δείχνει πολὺ ἐξοικειωμένο τὸ Λουκιανό, δίνει μιὰ περίληψη τῆς θεωρίας τῆς μιμήσεως στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ λογοτεχνία, ὅπως τὴν παρουσίασε ὁ Bompaire ³ καὶ ποὺ διαπιστώνεται καλύτερα στοὺς συγγραφεῖς τῆς Β' σοφιστικῆς. Ἀναφέρει τοὺς συγγραφεῖς ποὺ ἀπέτελεσαν τὸν «κανόνα» τοῦ Λουκιανοῦ καὶ ἐπιμένει ἰδιαίτερα σὲ ἐκείνους ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴν σάτιρα: ἰαμβογράφοι, κωμωδιογράφοι, κυνικοὶ (τῶν «διατριβῶν») καὶ προπάντων ὁ Μένιππος μὲ τὴν ἰδιότυπη σάτιρά του. Παρ' ὅλες ὅμως αὐτὲς τίς ἐπιδράσεις, ὁ συγγρ. ὑποστηρίζει τὴν πρωτοτυπία τοῦ Λουκιανοῦ, ποὺ, τουλάχιστο, δὲν τὴν περιορίζει στὴ δημιουργία ἑνὸς πρωτότυπου μείγματος φιλοσοφικοῦ διαλόγου ⁴ καὶ κω-

1. Προτιμότερη ἐπίσης εἶναι ἡ διαίρεση ποὺ προτείνει ὁ Reardon, ἔ. ἀ., σ. 165 σέ: ἔργα τῆς ἐπιδεικτικῆς ρητορικῆς, κωμικά, σατιρικά καὶ ἀφηγηματικά. Πιὸ ἐνδιαφέρουσα ὅμως εἶναι ἡ προσπάθεια τοῦ Schmid (βλ. W. Schmid - O. Stählin, *Geschichte der griechischen Literatur*, 2, 2, Μόναχο 1924 σ. 716-43, ὁ ὁποῖος προσπαθεῖ νὰ συνδυάσει τὴ χρονολογικὴ ἐξέλιξη μὲ μιὰ θεματικὴ κατάταξη.

2. Ἐδῶ ἔχουμε περίληψη τοῦ προηγουμένου βιβλίου του, *Ἡ σάτιρα στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ λογοτεχνία*.

3. J. Bompaire, *Lucien écrivain, imitation et création*, Παρίσι 1958.

4. Θυμίζω μιὰ σημείωσή μου στὴ σ. 32 τοῦ βιβλίου μου *Πλάτωνος Πρωταγόρας*, Θεσσαλονίκη 1975, ἐπειδὴ καὶ ἐδῶ (σσ. 169-170) γίνεται λόγος γιὰ πλατωνικοὺς διαλόγους ποὺ παρουσιάζουν ὁμοιότητα μὲ τὴν κωμωδία.

μωδίας. Δηλ. ὁ συγγραφέας ἀγωνίζεται νὰ μᾶς πείσει ὅτι ὁ Λουκιανὸς τόσο στὴ μορφή ὅσο καὶ στὸ περιεχόμενο τῶν ἔργων του, παρὰ τίς ἐπιδράσεις ποὺ δέχτηκε καὶ τὸ πλῆθος τῶν κοινῶν τόπων ποὺ διαπιστώνουμε, παρουσιάζει ἐντυπωσιακὴ πρωτοτυπία.

Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο (Ε'¹: *Γλώσσα καὶ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τοῦ ἔργου τοῦ Λουκιανοῦ*, σσ. 176-179) τοποθετεῖται ὁ Λουκιανὸς ἀρκετὰ σωστά μέσα στὴ γλωσσικὴ πραγματικότητα τῶν συγγραφέων τῆς ἐποχῆς του, ποὺ δυναστεύονταν ἀπὸ τὸν ἀττικισμὸ· ὁ Λουκιανὸς ὄχι μόνον ξέφυγε τὸν κίνδυνον τοῦ ὑπεραττικισμοῦ, ἀλλὰ εἰρωνεύτηκε κιόλας τὴν ὑπερβολὴ αὐτῆ. Ὁ συγγραφέας ἐπιμένει στὸ κατόρθωμα τοῦ Λουκιανοῦ νὰ γράψει, μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ἀττικισμοῦ, μιὰ ἀττικίζουσα γλώσσα ὑποδειγματικὴ καὶ συγκρατημένη. Στὴ συνέχεια ἐκφράζει τὸ θαυμασμὸ του γιὰ τὸ ὕφος τοῦ Λουκιανοῦ, ἐπιμένει στὴν πολυμορφία τῆς σάτιράς του, στὴν ἐπιτυχημένη χρῆση τῆς παρωδίας καὶ τῆς καρικατούρας (χωρὶς ὅμως νὰ δείχνει καὶ πῶς λειτουργοῦν), στὴ φαντασία του (ἐδῶ παραθέτει τὰ συμπεράσματα τοῦ Bompaire καὶ τοῦ M. Croiset)· δείχνει προτίμηση στοὺς σύντομους διαλόγους τοῦ Λουκιανοῦ, καὶ κάνει λόγο γιὰ τὴν εὐχέρειά του στὴν ἀφήγηση, τὴν περιγραφικὴ του ἱκανότητα (ποὺ κορυφώνεται στὶς «ἐκφράσεις», ιδιαίτερα τῶν καλλιτεχνικῶν ἔργων) καὶ τὴ δεξιότητα του στὸν πλουτισμὸ τοῦ ἔργου του μὲ παραθέματα, παροιμίες καὶ ἀνέκδοτα. Πρέπει ὅμως νὰ ποῦμε ὅτι στὸ κεφάλαιο αὐτό, ὅπου περισσεύει ὁ θαυμασμὸς τοῦ συγγραφέα γιὰ τὸ Λουκιανό, κυριαρχεῖ ἡ τάση γιὰ γενικοὺς χαρακτηρισμοὺς καὶ ἡ ἀδυναμία νὰ θέσει τὸ δάκτυλό του «ἐπὶ τὸν τύπον τῶν ἡλῶν». Οἱ ἐπαινετικοὶ χαρακτηρισμοὶ σπάνια ἐξηγοῦνται στὸν ἀναγνώστη, ποὺ ὑποχρεώνεται νὰ στηριχθεῖ στὴν καλὴ πίστη τοῦ συγγραφέα. Καὶ ὅμως πόσα ἐνδιαφέροντα πράγματα ἔχει νὰ σημειώσῃ κανεὶς γιὰ τὸ Λουκιανό, ἂν ἀνιχνεύσει τὰ συγκεκριμένα στοιχεῖα ποὺ συναποτελοῦν τὸ λεκτικὸ χιοῦμορ του, ὅπως π.χ. εἶναι τὰ νεόπλαστα κύρια ὀνόματα καὶ προπάντων οἱ συσσωρεύσεις λέξεων. Ἄρκει νὰ ποῦμε ὅτι μόνον στὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ Λουκιανὸ ποὺ ὁ συγγρ. παραθέτει στὸ βιβλίον του συναντοῦμε 22 τέτοιες συσσωρεύσεις².

Συνεχίζοντας τὸ crescendo ποὺ εὐκόλα τὸ διαπιστώνουμε ἀπὸ τὸ Κεφ. Γ' κ.έ., ὁ συγγραφέας στήνει τὴν κορυφὴ τῆς πυραμίδας τοῦ θαυμασμοῦ του στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο (*Ὁ Λουκιανὸς ἀντιμέτωπος στὴν ἐποχὴ του*, σσ. 197-250). Ἀνάλογα μὲ τοὺς στόχους τῆς σάτιρας τοῦ Λουκιανοῦ, ἐξετάζει χωριστὰ τὴ διακωμώδηση τῆς θρησκείας (σσ. 197-219) ποὺ ἔχει νὰ κάνει μὲ τοὺς ἀρχαίους θεοὺς καὶ τὴν πρόνοιά τους, τοὺς «ξενικοὺς» θεοὺς, τὰ μαντεῖα, τὴ δεισιδαιμονία καὶ τοὺς περίφημους (κατὰ τὸν Λ.) θεομπαῖχτες τῆς ἐποχῆς³, χωρὶς νὰ ἀφήνει ἀπείραχτο οὔτε τὸν χριστιανισμὸ. Ἔρχεται κατόπιν

1. Ἐδῶ ἔχουμε καὶ τὴ σημαντικότερη τυπογραφικὴ ἀβλεψία, καθὼς καὶ τὸ κεφ. αὐτὸ ἀναφέρεται ὡς Δ'.

2. Βλ. στὴ διατριβή μου: El. Spyropoulos, *L'accumulation verbale chez Aristophane*, Θεσσαλονίκη 1974, τὴ σμ. 5 τῆς σ. 60.

3. Ἐδῶ ὁ συγγρ. ἔχει σχεδὸν ταυτιστεῖ μὲ τὸ Λ. καὶ μὲ ἀναζωπυρωμένο τὸ πάθος τοῦ τελευταίου χλευάζει καὶ προπηλακίζει τοὺς ἀντιπάλους του, τὸν Περεγρίνον καὶ τὸν Ἀ-

στη σάτιρα τῆς κοινωνίας (σσ. 219-237), πού ξεκινᾶ ἀπὸ τὴν ἀντίθεση πλουσίων καὶ φτωχῶν, γιὰ νὰ χτυπήσει τοὺς πλούσιους, τοὺς νεόπλουτους, τοὺς παρασιτικούς τύπους, νὰ «μαστιγώσει» τὴν κοινωνικὴ ἀνισότητα, φτάνοντας ὡς τὶς πρὸ ἐξαθλιωμένες ομάδες, τὶς ἐταῖρες καὶ τοὺς δούλους¹. Δυσκολεύεται βέβαια νὰ μᾶς πείσει (ὅπως φαντάζομαι, καὶ τὸν ἑαυτό του) ὅτι πράγματι ὁ Λουκιανὸς μὲ τὴν ἴδια τόλμη σατίρισε τὴ Ρώμη μὲ «έντονη καὶ ἐκδήλη ἀντιρωμαϊκὴ σάτιρα», ὅπως καὶ νὰ εὐτελίσει τὴν ἀξία τῶν ὁμολογιῶν τοῦ Λουκιανοῦ γιὰ τὸ φιλωρωμαϊσμό του².

Τέλος φτάνουμε στὴ σάτιρα τῆς πνευματικῆς ζωῆς (σσ. 237-250) ὅπου βλέπουμε τὸ Λουκιανὸ νὰ χλευάζει τὴ ρητορικὴ, τὴ σοφιστικὴ κίνηση, τὸν ὑπεραττικισμό, τὴν ψευδοϊστοριογραφία, τοὺς ἑλληνοδιδασκάλους τῆς Ρώμης καὶ προπάντων τοὺς ψευτοφιλοσόφους τῆς ἐποχῆς καὶ τὶς φιλοσοφικὲς σχολές, γιὰ νὰ καταλήξουμε σὲ μιὰ φράση, πού ὁ συγγραφέας τὴ θέλει ὡς συμπέρασμα ὅλου τοῦ ΣΤ' κεφ: «μπροστὰ μας ἔχουμε ἓνα ἄνθρωπο ἀντίμαχο στὴν ἐποχὴ του».

Στὸ κεφ. Ζ' (*Συμπεράσματα καὶ χαρακτηρισμοὶ - Ἡ ἐπίδραση τοῦ Λουκιανοῦ στοὺς μεταγενέστερους*, σσ. 251-279) ὁ συγγραφέας ἐξετάζει τὴν ἰδεολογικὴ - φιλοσοφικὴ ἐξέλιξη τοῦ Λουκιανοῦ ἐπιμένοντας στὶς σχέσεις του μὲ τὸν ἐπικουρισμό. Ὁ Λουκιανὸς εἶχε πιάσει τὸ σφυγμὸ τῆς ἐποχῆς του καὶ ἡ μαρτυρία του γι' αὐτὴν, ἀντίθετα μ' ἐκείνους πού ἀμφισβητοῦν τὴν ἀξία της, εἶναι ἀναντικατάστατη. Ὁ συγγρ. ἐπιμένει στὴν πρωτοτυπία καὶ τὴ μοναδικότητα τοῦ ἔργου τοῦ Λουκιανοῦ καὶ ψέγει τὴ «συνωμοσία τῆς σιωπῆς», μὲ τὴν ὁποία οἱ σύγχρονοί του θέλησαν νὰ τὸν καταποντίσουν. Στὴ συνέχεια μιλά γιὰ τὴν ἐπιβίωση τοῦ ἔργου αὐτοῦ καὶ τὴν ἐπίδραση πού ἄσκησε στὸ Βυζάντιο, τὴν Ἀναγέννηση, τοὺς νεώτερους χρόνους, μὲ ἰδιαίτερη μνεία στὴν Ἑλλάδα τῆς τουρκοκρατίας καὶ τῆς νεώτερης ἐποχῆς. Ἔτσι ἔμμεσα καταδεικνύεται ἡ σημασία τοῦ Λουκιανοῦ ὡς συγγραφέα καὶ κοινωνικοῦ ἀναμορφωτῆ.

Τὸ βιβλίο κλείνει μὲ ἓνα εἶδος παραρτήματος πού θέλει νὰ βοηθήσει τὸν μελετητὴ. Ἐδῶ ἔχουμε πραγματικὰ πλούσια βιβλιογραφία³ (σσ. 281-300), γιὰ τὴν ὁποία ὅμως ἀρκετὰ θὰ μπορούσε νὰ παρατηρήσει κανεὶς⁴. Πίνακα (index

λέξανδρο. Νομίζω ὅτι, ἂν ἐξακολουθοῦσε νὰ ζεῖ ὡς τὶς μέρες μας, ὁ Λ. θὰ εἶχε γίνει ἀνεκτικότερος πρὸς τοὺς ἀπὸ αἰῶνες κεκοιμημένους ἀντιπάλους του.

1. Ὁ ζῆλος τοῦ συγγρ. νὰ ὑψώσει σὲ μεγάλο κοινωνικὸ ἀναμορφωτὴ τὸ Λ. τὸν ὀδηγεῖ καὶ σὲ σοβαρὲς ἀπροσεξίες, ὅπως (σ. 232): ἡ συνηγορία τοῦ Λ. ὑπὲρ τῶν δούλων ἦταν «κάτι ἀδύνατον...γιὰ τοὺς καιροὺς ἐκείνους». Ἄδιανόητο, ὕστερα ἀπὸ τὸ ὄριμασμα τοῦ θέματος σὲ ὀρισμένους φιλοσοφικούς κύκλους (βρισκόμαστε βέβαια στὸ 2. μ.Χ. αἰ.) καὶ προπάντων ὕστερα ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τὸ κήρυγμα τοῦ Παύλου!

2. «L'image romantique d'un Lucien conspirateur et membre de la «resistance» doit rejoindre au musée des illusions celle de Pseudo - Voltaire». J. Bompaire, ἔ.ἀ., σ. 510.

3. Ἀπὸ τὴν ὁποία ὅμως δὲν ἔπρεπε νὰ λείπει τὸ βιβλίο τοῦ Reardon, πού ἀναφέραμε παραπάνω, καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ Β. Ἀτσαλου στὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΣΤ', Ἀθήνα 1976, σσ. 403-406.

4. Μνημονεύονται βιβλία πού πολὺ μακρινὴ σχέση ἔχουν μὲ τὸ θέμα, ἐπιφυλλίδες πα-

locorum σσ. 301-303), ό όποϊος όμως κάθε άλλο παρά διευκολύνει τόν μελετητή, καθώς τά έργα τοῦ Α. δέν παρατίθενται με άλφαβητική σειρά, πού ήταν ή μόνη πρόσφορη, πίνακα προσώπων και πραγμάτων (σσ. 304-319), πού θά ήταν πιό σύντομος και πιό χρήσιμος άν δέ φορτωνόταν με πολύστιχα λήμματα τών συγγραφέων στους όποϊους για κάθε λόγο είχαμε παραπομπή στο βιβλίο. Στο τέλος (σσ. 321-328) βρίσκουμε, όλοφάνερα στη θέση μιās περίληψης, μετάφραση τών αναλυτικῶν περιεχομένων τοῦ βιβλίου στα άγγλικά.

Τό βιβλίο τοῦ κ. Παπαϊωάννου είναι ήδη μιā προσφορά στο έλληνικό κοινό, πού δέν αποκόπηκε άκόμη από τήν κλασική παράδοση. Θά καταστει όμως και τό βασικό βοήθημα για τόν γυμνασιακό φιλόλογο με τήν πρόσφατη είσαγωγή τής διδασκαλίας έργων τοῦ Λουκιανού από μετάφραση στα Γυμνάσια. Δέν θά μοῦ ήταν λοιπόν δύσκολο νά σταματήσω εδώ, με μιā θερμή σύσταση τοῦ βιβλίου, αλλά νομίζω ότι πρέπει νά πώ άκόμη μερικά πράγματα, γιατί τό βιβλίο αυτό, πού φαντάζομαι ότι θά επηρεάσει και τή διδασκαλία τοῦ Γυμνασίου, είναι μιā χαρακτηριστική περίπτωση, ίσως από τις πιό εὔτυχισμένες, μιās κατηγορίας συγγραφῶν όπου, με κύρια εφόδια τήν άγνή προαίρεση και τήν ακούραστη αλλά άμέθοδη μελέτη, σκοπεύονται στόχοι πού χρειάζονται περισσότερη γνώση τής έπιστημονικῆς δεοντολογίας για νά φτάσουμε στο επίπεδο πού ό συγγρ. θέλει νά τοποθετήσει τό βιβλίο του. "Έτσι έμφανίζονται βιβλία πού δέν έχουν τήν άνεση και τήν άμεσότητα τής εκλαϊκευτικῆς μελέτης ούτε και τήν άκριβολόγο μέθοδο και τήν άνταπόκριση στις ειδικές απαιτήσεις τής έπιστημονικῆς συγγραφῆς. Και έπρεπε νά είχε αποφασίσει ό κ. Παπαϊωάννου σε ποιό από τά δύο είδη θά άνήκε τό βιβλίο του και νά απέφευγε ένα είδος «μεικτό, αλλά όχι νόμιμο» ύστερα από τήν αὔστηρή προειδοποίηση τής κ. Χρ. Δεδούση στη βιβλιοκρισία για τή «Σάτιρα στην άρχαία ελληνική λογοτεχνία» (Έλληνικά 14, 1966, 370-372). 'Ο συγγρ. όλοφάνερα ένθουσιάστηκε τόσο πολύ από τό Α., ώστε ύψώνει σε μεγάλο συγγραφέα και σε τολμηρό κοινωνικό άναμορφωτή, τόν πιό μεγάλο από τούς ελάσσονες άρχαίους συγγραφείς και έναν εὔθυμογράφο¹ πού ένόχλησε τό κατεστημένο, τουλάχιστο τής έποχῆς του, όσο τό κουνούπι τό βόδι, όταν κάθησε στο κερατό του. Και επειδή τό δεύτερο αυτό σημεϊο είναι εκείνο στο όποϊο φορτικότατα επανέρχεται ό συγγρ., μπορούν νά σημειωθοῦν τά παρακάτω: 1. Οί σημαντικότεροι συγγραφείς τής έποχῆς του έχουν ύποστει κάποιο διωγμό από τούς αυτοκράτορες. 'Ο Λουκιανός όμως; 2. Στο 2. μ.Χ. αϊ. τό προοδευτικό για τήν έποχή κοινωνικό κίνημα ήταν ό χριστιανισμός, πού παρουςίαζε μιā θεαματική έξάπλωση. Γιατί δέν συγκινήθηκε απ' αυτό ό Λουκιανός; 3. Γράφοντας σε άττικίζουσα, ήταν ή πνευματική τέρψη τών καλλιεργημένων τής έποχῆς, αλλά για τό λαό ήταν «χαλκός ήχῶν και κύμβαλον άλαλάζον». 'Ο μεγάλος τής έποχῆς, πού θά τήν ξεπερνούσε, θά τολμούσε νά χρησιμοποιήσει τήν όμιλουμένη από τό λαό γλώσσα. Λοιπόν, αυτός ό άδικαιο-

ρατίθενται δίπλα σε σοβαρά έπιστημονικά έργα, δέν αναφέρονται, στα άρθρα, οι σελίδες τών περιοδικῶν, όπως και τά όνόματα Έλλήνων μεταφραστών ξένων έργων κτλ.

1. Χρησιμοποιῶ τόν όρο χωρίς καμιā διάθεση ύποτίμησης τής προσφοράς τών εὔθυμογράφων στην πνευματική και κοινωνική ζωή.

λόγητος θαυμασμός πρὸς τὸν Λ., ἐνῶ κάθε ἄλλο παρὰ δίνει στὸ συγγραφέα τὴν πιθανότητα νὰ τὸν μεταδώσει στὸν ἀναγνώστη, τὸν ἔκανε «ζηλωτὴ» σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε νὰ γίνει εὐερέθιστος καὶ νὰ μὴν ἀνέχεται καμιά ἐπιφύλαξη, ὅσο θεμελιωμένη κι ἂν εἶναι, γιὰ τὸ εἶδωλό του. Καὶ αὐτὸ τὸν ὁδήγησε σὲ μιὰ ἄδικη, ἐχθρική καὶ χλευαστική κριτικὴ φιλολόγων πού ἀξίζουν καλύτερη μεταχείριση· ἀκόμη καὶ ἐκεῖνοι πού μίλησαν πολὺ ἐπαινετικά γιὰ τὸ Λ., μόλις διατυπώσουν ἐπιφυλάξεις γιὰ κάποια πλευρὰ τοῦ ἔργου του, δέχονται τίς βολές τοῦ κ. Παπαϊωάννου. Πρῶτος στόχος βέβαια εἶναι ὁ Bompaire, ἀλλὰ κάθε τόσο ἔρχεται ἡ σειρά ἄλλων: τῶν Wilamowitz, Caster, Van Rooy, Kranz, Croiset, Helm, Μάνου, Μουλᾶ, ἀκόμη καὶ τοῦ Φωτίου¹.

Ἐξἄλλου συγνές εἶναι οἱ παρεμβάσεις καὶ ἡ ἄκαιρη ἐπίδειξη πολυμάθειας, οἱ φορτικὲς ἐπαναλήψεις², τὰ πολυστιχα παραθέματα ἄλλων ἐρευνητῶν καὶ οἱ ἀντιφάσεις³. Ἰδιαιτέρα ἐνοχλεῖ ἡ «φτηνὴ» διαφήμιση ἔργων τοῦ Λ., τοῦ τύπου (σ. 138): «κι ἂν διαβάσατε τὰ ἄλλα σωζόμενα (Συμπόσια), νὰ μὴ παραλείψετε νὰ διαβάσετε καὶ τὸ δικό του· εἶναι ἀπόλαυση (πρβ. σσ. 133, 141, 181, 187 καὶ 205).

Τέλος θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι, ἐνῶ γενικὰ ὁ λόγος του εἶναι σαφὴς καὶ κυλᾶ ἄνετα, ὁ συγγραφέας στὴν προσπάθειά του νὰ «κάνει ὕφο» πέφτει, ὄχι βέβαια τόσο συχνά, σὲ κακοτοπιὲς ὅπως: χρησιμοποιεῖ μέσα στὸ κείμενό του ξένες λέξεις κι ἐκφράσεις, αὐτούσιες⁴ ἢ ὅπως ἔχουν μεταγραμματιστεῖ στὴ γλῶσσα μας⁵, ἀδόκιμες ἑλληνικὲς λέξεις⁶ καὶ κακόζηλες ἐκφράσεις⁷.

1. Χαρακτηριστικὴ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο εἶναι ἡ μεταχείριση τοῦ Γ. Κορδάτου: ἐνῶ σ' αὐτὸν στηρίζεται περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο συγγραφέα (γιατί;) καὶ δὲν κουράζεται νὰ παραπέμπει στὰ ἔργα του (σημείωσα 18 περιπτώσεις) δὲν θυμᾶται πουθενὰ τὴ φράση του «Ἄν ἡ ἐποχὴ του (τοῦ Λ.) δὲν σήκωνε τὰ πειράγματά του καὶ τὴ σάτιρά του, δὲν θὰ τολμοῦσε νὰ γράψει οὔτε μιὰ λέξη ἐνάντια στοὺς Θεοὺς καὶ στὴν ἐπίσημη θρησκεία» (Δ. Ζαγορίτης (=Γ. Κορδάτος), στή σ. 4 τοῦ βιβλίου Λουκιανῶ *Ἔργα*, τ. Β', Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα 1939).

2. «Ὅλα αὐτὰ μάλιστα, σὲ ἀντίθεση μὲ ὀρισμένες ἀδικαιολόγητες παραλείψεις, πού μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ σκόπιμες. Ἀναφέρω μιὰ ἀπὸ τίς σημαντικότερες: μέσα σ' ἓνα ἔργο μὲ τόσο εὐρεία καὶ ἐξουχιστικὴ ἐξέταση τῆς προσωπικότητος τοῦ Λ., ἀγνοήθηκε τὸ καθαρὰ ρητορικὸ τοῦ ἔργου. Ἐνῶ τουλάχιστο «ὡς τὰ 40 τοῦ χρόνιου», ὁ Λ. εἶναι ἓνας ἀπ' τοὺς ἐπιτυχημένους ρήτορες-σοφιστές, τὸ ρητορικὸ τοῦ ἔργου ἀποκλείστηκε ἤδη ἀπὸ τὸν ὑπότιτλο τοῦ βιβλίου. Γιατί;

3. Π.χ. σ. 28, παρ. 30 (ἡ μόνη σχεδὸν...)—σ. 29, παρ. 32, σ. 52, παρ. 67—σ. 55, παρ. 71, σ. 71—σ. 73, σ. 196—σ. 263, παρ. 13 κτλ.

4. Π.χ. happy end, freethinner - picaresque, pastich, crédulité - Zeitgeist, Quellenforschung - in vacuo - confusio κτλ.

5. Π.χ.: τира́ж, менτιουμική, ἀξεσουάρ κτλ.

6. Π.χ.: ἀδύσπιστος, ἀνάττικος, ἐφημερότητα, λιγύλεξος κτλ. Δὲν ξέρω καὶ τί ἀκριβῶς μοῦ θύμιζε κάθε φορὰ πού τὸ συναντοῦσα καὶ μὲ ἀπωθοῦσε τὸ μεταφερόμενο ἀπὸ τὰ γαλλικὰ λουκιάνειος: λουκιάνεια μαρτυρία, λουκιάνεια ἐπιτροπὴ, λουκιάνειος κανὼν κτλ.

7. Π.χ.: «τὸ δεῦτερο σκέλος τῆς ἐπιγραφῆς, φύτρο ζεῖδωρο γιὰ τὸν οὐμανιστικὸ τους οἴστρο, ὁ ἀνεξάντλητος σὲ σατιρικὴ πολυεδρικότητά συγγραφεὺς» κτλ., πρβ. καὶ ἐκφράσεις

Ἐκείνη, δὲν κάνει οἰκονομία στὰ μεγάλα λόγια¹, ὅπως τὸ βλέπουμε κιόλας στὸν τίτλο τοῦ βιβλίου.

Ἄλλα αὐτά, ποὺ βέβαια μειώνουν τὴν ἀξία τοῦ βιβλίου, δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἔκφραση τοῦ παράπονου, πῶς τὰ καταφέρνουμε τόσο καλά νὰ ἀδικοῦμε τὸν ἑαυτὸ μας, ποὺ ἀξίζει καλύτερη τύχη. Γιατὶ καὶ τὸ βιβλίο εἶναι χρήσιμο καὶ ὁ συγγρ. ἄνθρωπος μὲ πολλὰ προσόντα, ἰδιαίτερα μὲ σπάνια ἐργατικότητα, εὐσυνειδησία καὶ διάθεση προσφορᾶς. Θὰ μπορούσε νὰ μᾶς εἶχε δώσει ἕνα βιβλίο μὲ λιγότερο ὄγκο, ἀλλὰ πολὺ πιὸ συμπαθητικὸ, εὐχρηστο καὶ σωστὸ. Ὅσοι ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ἄς μὴ νομιστεῖ ὅτι πέφτω σὲ ἀντίφαση ἂν, παρ' ὅλα ὅσα σημείωσα παραπάνω, κλείνω τὸ σημείωμά μου αὐτὸ μὲ τὴν εὐχὴ τὸ βιβλίο νὰ βρεῖ πολλοὺς ἀναγνώστες καὶ νὰ μελετηθεῖ εὐρύτερα, ἕνα περισσότερο ποὺ καὶ ἡ τυπογραφικὴ του ἐμφάνιση, εὐπρόσωπη καὶ ἄρτια, τὸ συνιστᾷ ἰδιαίτερα.

ΗΛΙΑΣ ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Κωνσταντίνος Π. Μέντζου, Συμβολαὶ εἰς τὴν μελέτην τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τῆς πρώιμου Βυζαντινῆς Περιόδου (Ἡ προσφορά τῶν ἐκ τῆς Μ. Ἀσίας καὶ Συρίας Ἐπιγραφῶν καὶ Ἀγιολογικῶν κειμένων), Ἀθήναι 1975. 80, σσ. 261.

Στὸ βιβλίο τῆς μὲ τὸ γενικὸ τίτλο *Συμβολαὶ εἰς τὴν μελέτην τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τῆς πρώιμου Βυζαντινῆς Περιόδου*, ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν στὴν σειρά τῆς Βιβλιοθήκης Σοφίας Ν. Σαριπόλου, ἀρ. 31, ἡ Κ. Μέντζου ἀσχολεῖται μὲ τὰ ἐπαγγέλματα στὸ πρῶμο Βυζαντινὸ κράτος. Εἰδικότερα ἐξετάζει τὰ ἐπαγγέλματα ποὺ ἀσκοῦσαν οἱ ὑπῆκοοι τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους στὴν Μ. Ἀσία καὶ στὴν Συρία τὸν 4ο, 5ο, 6ο καὶ 7ο αἰῶνα μ.Χ. Βασικὴ πηγὴ γιὰ τὴ μελέτη τῆς αὐτῆς στάθηκαν οἱ ἐπιγραφὰς καὶ τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα ποὺ ἀναφέρονται στὴ χρονικὴ περίοδο καὶ στὴ γεωγραφικὴ περιοχὴ ποὺ ἀπασχολοῦν τὴ συγγραφέα. Ὅπου ὅμως κρίνει ἀπαραίτητο, ἡ Κ. Μέντζου παραλληλίζει τὶς πληροφορίες ποὺ ἀντλεῖ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα μὲ πληροφορίες ἀπὸ ἄλλες πηγές, ὅπως νομοθετικὰ ἔργα, σφραγίδες καὶ ἱστορικοὺς συγγραφεῖς, καὶ αὐτὸ δίνει συχνὰ στὴ μελέτη εὐρύτερα γεωγραφικὰ ἢ χρονικὰ πλαίσια ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ἀρχικὰ ἔχουν καθοριστεῖ. Ἔτσι γίνονται ἀρκετὲς προσπάθειες νὰ συσχετιστοῦν οἱ πληροφορίες τῶν πηγῶν γιὰ τὴν πρώιμη Βυζαντινὴ περίοδο μὲ πα-

ποὺ τὸ ἐπίπεδό τους εἶναι σαφῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ἄλλο κείμενο: «τὸ φωτίζει, μάλιστα τὰ παραφωτίζει, καὶ τὰ... γλεντάει καὶ τὰ δυό, τὰ σκάγια τοῦ σατιρικοῦ παίρνουν...», ὅπως καὶ μελοδραματικὲς ἐκφράσεις τοῦ τύπου: «τὸ φτωχόπαιδο ἀπὸ τὰ Σαμόσατα ἔγινε...»

1. Π.χ.: «(Ὁ Λ.) νὰ τὰ βάζει μὲ τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἀνθρώπους, ὁ σατιρικὸς μὲ τὴν παγκόσμια ἀναγνώριση» κτλ.

λιότερες πληροφορίες για τὰ διάφορα ἐπαγγέλματα στὰ Ρωμαϊκὰ χρόνια καὶ κυρίως στὰ χρόνια τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Διοκλητιανοῦ, ἐνῶ πολὺ συχνότερες εἶναι οἱ ἀναφορὲς στὸ Ἐπαρχικὸ Βιβλίον τοῦ Λέοντα ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ, ποὺ μᾶς παραδίδει τὴν ὀργάνωση τῶν ἐπαγγελματιῶν στὴν Κωνσταντινούπολη τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 10ου αἰώνα. Ὅπως δὲ ποτε ἕμως βᾶση τῆς ἔρευνας ἀποτελοῦν οἱ ἐπιγραφές καὶ τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα καὶ ἡ συγγρ. ἀναδημοσιεύει 180 ἐπιγραφές καὶ ἀποσπάσματα ἀγιολογικῶν κειμένων ποὺ ὅλα ἀναφέρονται σὲ ἐπαγγελματίες τῆς πρώιμης Βυζαντινῆς περιόδου. Τὸ ὕλικὸ αὐτὸ συγκεντρώνεται ἀπὸ διάφορες συλλογές, ἀναδημοσιεύεται πιστὰ μὲ βᾶση τὶς καλύτερες ὑπάρχουσες ἐκδόσεις καὶ κατανέμεται σὲ ὀκτὼ κεφάλαια, ἀνάλογα μὲ τὰ ἐπαγγέλματα τὰ ὁποῖα ἀναφέρει.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο περιλαμβάνονται οἱ μνηεῖς τῶν πηγῶν γιὰ τὰ ἐλευθερία ἐπαγγέλματα (σχολαστικοί, συμβολαιογράφοι, νομικοί, δάσκαλοι, καλλιγράφοι, γιατροί, ἀρχιτέκτονες καὶ ἀργυροπράτες - τραπεζῖτες)· τὸ δεύτερο κεφάλαιο εἶναι ἀφιερωμένο στοὺς ὑπαλλήλους τοῦ κράτους, τῶν πόλεων καὶ τῆς ἐκκλησίας, καθὼς καὶ στοὺς ἰδιωτικὸς ὑπαλλήλους (ἀποθηκάρειους, ζυγοστάτες, σκρινιάρειους καὶ νοτάρειους)· τὸ τρίτο κεφάλαιο εἶναι ἀφιερωμένο στοὺς μουσικοὺς καὶ τοὺς καλλιτέχνες (πανδουριστές, αὐλητές, χοροβάτες, μίμους, ζωγράφους, ψηφιωτές καὶ γλύπτες)· τὸ τέταρτο κεφάλαιο καλύπτουν αὐτοὶ ποὺ ἐξασκοῦσαν κάποια τέχνη (οἱ αὐτάρειοι καὶ χρυσοχόοι, οἱ καβιδάρειοι, δηλ. αὐτοὶ ποὺ ἐπεξεργάζονταν τοὺς πολύτιμους λίθους, οἱ ράφτες, βεστιάρειοι καὶ βρακάρειοι, οἱ πλουμάρειοι, οἱ ὑφαντές, οἱ ἔρεουργοὶ καὶ ὅλοι ὅσοι ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν κατασκευὴ ὑφασμάτων, οἱ ὑαλοουργοί, οἱ τσαγγάρειοι, οἱ ἴστοποιοί, οἱ κεραμεῖς, οἱ κηπουροί, οἱ χαλκεῖς καὶ ὁποιοῖδήποτε ἄλλοι τεχνίτες)· τὸ πέμπτο κεφάλαιο ἀσχολεῖται μὲ τοὺς ἐμπόρους καὶ χωρίζεται σὲ τρία μέρη ποὺ περιλαμβάνουν α) τοὺς ἐμπόρους γενικὰ (πραγματευτές, ὀθονιοπράτες, οἶνεμπόρους, ἐλαιοπῶλες, ἱματιοπῶλες, μυρεψοὺς κ.ἄ.) καὶ μερικοὺς ἐπαγγελματίες (πανδοχεῖς, καπήλους, κουρεῖς, ἐργαστηριακοὺς κ.ἄ.), β) τοὺς ἐμπόρους τροφίμων (μάγκιπες καὶ ἀρτοποιούς, πλακουντάρειους, παντοπῶλες, κρεοπῶλες καὶ λαχανοπῶλες) καὶ γ) τοὺς ζωεμπόρους καὶ κτηνοτρόφους· τὸ ἕκτο κεφάλαιο εἶναι ἀφιερωμένο σὲ ὀρισμένα εἰδικὰ ἐπαγγέλματα, ὅπως τοὺς ὑπεύθυνους γιὰ τὶς φωτιές, τὶς ταφές καὶ τὸ ταχυδρομεῖο· τὸ ἕβδομο κεφάλαιο ἀναφέρεται στὰ ναυτικὰ ἐπαγγέλματα (ναῦτες, ναύκληρους, ναυπηγούς, λιμενίτες, ἄλιεῖς καὶ κογχυλεῖς), καὶ τέλος τὸ ὄγδοο κεφάλαιο ἀναφέρεται σὲ ὅσους ἀσχολοῦνταν μὲ τεχνικὲς ἐργασίες (οἰκοδόμους, τέκτονες, λατόμους, ἐργολάβους, μαρμάρειους, λιθοξόους κ.ἄ.).

Ἀκολουθοῦν τὰ συμπεράσματα, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ σημαντικότερο τμῆμα τοῦ βιβλίου (σσ. 195-208). Ἐδῶ μὲ βᾶση καθαρὰ στατιστικὰ δεδομένα καὶ μὲ ἀποφυγὴ κάθε γενίκευσης πιστοποιεῖται ἡ δυνατότητα ἀσχίσεως δύο ἐπαγγελμάτων ἀπὸ τὸ ἴδιο πρόσωπο, ἡ κληρονομικότητα τῶν ἐπαγγελμάτων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐλευθερία ἐκλογῆς ἐπαγγέλματος ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ πατέρα, καθὼς καὶ ἡ ὑπαρξὴ συντεχνιακῆς ὀργανώσεως στὴν πρώιμη Βυζαντινὴ περίοδο. Ἀκόμη δίνεται ἓνας κατάλογος τῶν ἐμπορικῶν σταθμῶν ποὺ ἀναφέρονται σὲ πηγές καὶ ἀντικρούεται ἡ ἄποψη τοῦ E. France (*L' état et les metier à Byzance, Byzantinoslavica* 23, 1962, 231-250) ὅτι οἱ 4ος - 7ος αἰῶνες ἀποτελοῦν περίοδο παρακμῆς τῶν ἐπαγγελμάτων καὶ

κατευθυνόμενης από το κράτος οικονομικής πολιτικής. Τέλος από καθαρά δημογραφική άποψη έπισημαίνονται μετακινήσεις πληθυσμών, ή αίσθητη παρουσία 'Ιουδαίων κυρίως στις πόλεις και ή ύπαρξη κρατικών υπαλλήλων που ύπηρετούν μακριά από την Κωνσταντινούπολη.

Το βιβλίο της Κ. Μέντζου έχει έγκριθεί από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου 'Αθηνών ως διδακτορική διατριβή και το χαρακτηρίζει όλη ή μεθοδικότητα που χρειάζεται μια τέτοια εργασία. Πλήρης παραπομπή συνοδεύει το καθένα από τα 680 αποσπάσματα και επιγραφές που αναδημοσιεύει ή συγγραφέας, τα προσωπικά σχόλια και οι εξηγήσεις είναι ελάχιστες και μόνο όπου κρίνονται έντελώς απαραίτητες, ενώ αποφεύγεται συστηματικά κάθε γενίκευση και αφήνονται να μιλήσουν τα ίδια τα κείμενα. Γαλλική, αγγλική και γερμανική περίληψη, βιβλιογραφία και λεπτομερής πίνακας όνομάτων και πραγμάτων συμπληρώνουν τη μεθοδική αυτή μελέτη. Θα μπορούσε να έχει κανείς διαφορετική γνώμη για την κατάταξη όρισμένων έπαγγελμάτων: π.χ. οι κουρείς αναφέρονται στο πέμπτο κεφάλαιο μαζί με τους έμπορους και τους καπήλους και όχι στο τέταρτο κεφάλαιο μαζί με αυτούς που ασκούν κάποια τέχνη. Και ακόμη όλόκληρο το έκτο κεφάλαιο, που αναφέρεται σε όρισμένα ειδικά έπαγγέλματα, είναι πολύ απομακρυσμένο από το δεύτερο κεφάλαιο που αναφέρεται σε υπαλλήλους γενικά, αν και οι λεκανοί και οι Κορρασιόδρομοι του έκτου κεφαλαίου φαίνεται να έχουν κάποια υπαλληλική έξάρτηση από την εκκλησία ή την πόλη τους. Παρά τις όποιεςδήποτε όμως αντιρρήσεις το βιβλίο της Κ. Μέντζου με το πλούσιο ύλικό που συγκεντρώνει και τα άβίαστα συμπεράσματά του αποτελεί μια πραγματική συμβολή στην μελέτη των έπαγγελμάτων στο πρώιμο Βυζάντιο.

B. NEPANTZH - BAPMAZH

W. Seibt, *Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie*, Wien 1976. 8ο, σσ. 127, πίν. 8, (Byzantina Vindobonensia, IX).

Η προσωπογραφία μεγάλων οικογενειών του Βυζαντίου, που εκπρόσωποι τους έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ιστορία της αυτοκρατορίας, αποτέλεσε αντικείμενο συστηματικής έρευνας τα τελευταία χρόνια. Πρώτος ό V. Laurent, στα πλαίσια του Δ' Βυζαντινολογικού Συνεδρίου της Σόφιας, το 1934, είχε διατυπώσει τις άρχες για μια προσωπογραφία του βυζαντινού κράτους, δίνοντας ένδεικτικά την προσωπογραφία της οικογένειας 'Ααρών¹. Από τότε έμφανίστηκαν προσωπογραφίες και άλλων οικογενειών, όπως των Δουκών, Καντακουζηνών, Τορνικίων, Γαβράδων² κ.ά. Τώρα ό W. Seibt μάς

1. V. Laurent, *La prosopographie de l'empire byzantin. Plans et travaux. Appendice: la famille byzantine des Aaron et ses homonymes. Echos d'Orient* 33 (1934) 385-395.

2. D. I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*. London 1968. D. M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100 - 1460, A Genealogical and Prosopographical Study*. Dumbarton Oaks

χαρίζει με τὸ βιβλίον του αὐτὸ τὴν προσωπογραφία τῆς οἰκογένειας τῶν Σκληρῶν.

Ἡ ἐνασχόληση τοῦ συγγρ. μετὰ τὰ μολυβδόβουλλα, προκειμένου νὰ καταρτιστεῖ ἕνα corpus μολυβδοβούλλων ἀπὸ τὴν Αὐστριακὴ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν, τοῦ ἐπέτρεψε νὰ τεκμηριώσῃ τὴν ἐργασία του μετὰ δημοσιευμένες καὶ ἀδημοσίευτες σφραγίδες ἐκπροσώπων τῆς γνωστῆς οἰκογένειας τῶν Σκληρῶν καὶ ἄλλων ποὺ ἔφεραν τὴν ἐπωνυμία αὐτῆ καὶ δὲν ἀνῆκαν στὴν οἰκογένεια. Ἡ μελέτη τῶν σφραγίδων αὐτῶν, ποὺ ἦταν κατεσπαρμένες σὲ διάφορες μικρὲς καὶ μεγάλες συλλογές, ἀποτέλεσε μιὰ πρόσθετη δυσκολία γιὰ τὸ συγγραφέα. Πολύτιμη ὅμως στὸ σημεῖο αὐτὸ στάθηκε ἡ συμπαράσταση τῶν Ν. Οἰκονομίδη (Dumbarton Oaks), V. S. Sandrovskaja (Leningrad), Γ. Ζάχου (Βασιλεία). Ἐτσι ὁ συγγρ. χρησιμοποιώντας ἀφηγηματικὲς καὶ σιγυλλογραφικὲς πηγές καὶ τὰ πορίσματα τῆς νεώτερης ἔρευνας μπόρεσε νὰ ἀνασκάψῃ ὅλη τὴν ἐνδιαφέρουσα ἱστορία τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας τῶν Σκληρῶν, νὰ συσχετίσῃ μεταξὺ τους ὀρισμένα πρόσωπα καὶ ν' ἀντιδιαστέλλῃ ἄλλα ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τῶν Σκληρῶν.

Μετὰ τὴ Βιβλιογραφία καὶ τὴν Εἰσαγωγή ὁ κύριος ὄγκος τῆς ἐργασίας φέρει τὸν τίτλο: Die bekannten Träger des Namens Skleros (σσ. 17-113). Ἀκολουθοῦν οἱ πίνακες 1) τῶν Σκληρῶν μετὰ ὀρισμένα ἐνδεικτικὰ στοιχεῖα τοῦ καθενός, 2) πίνακες ἄλλων προσώπων, 3) τοπωνυμίων καὶ 4) τῶν ὑπαλληλικῶν καὶ ἀξιοματικῶν τίτλων τῶν Σκληρῶν. Ὁ τελευταῖος πίνακας εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικός, διότι περιέχει καὶ τίτλους ποὺ ἐμφανίζονται σὲ ἀδημοσίευτες σφραγίδες. Στὸ τέλος δίνεται ἕνα μέρος τοῦ γενεαλογικοῦ δέντρου τῶν πρώτων Σκληρῶν καὶ φωτογραφίες τῶν σφραγίδων.

Ἡ πρώτη μνεία τῆς οἰκογένειας τῶν Σκληρῶν ἀνάγεται στὶς ἀρχές τοῦ 9ου αἰώνα (±805), ὅποτε μνημονεύεται κάποιος Σκληρός ὡς στρατηγὸς Πελοποννήσου. Ἡ οἰκογένεια τῶν Σκληρῶν καταγόταν ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀρμενία καὶ ἤδη στὶς ἀρχές τοῦ 9ου αἰώνα ἀνῆκε στὶς οἰκογένειες τῶν «δυνατῶν» τῆς περιοχῆς. Οἱ Σκληροὶ τοῦ 9ου καὶ 10ου αἰ. καὶ οἱ περισσότεροι τοῦ 11ου ἀνήκουν κατὰ τὸν συγγραφέα στὴν ἴδια οἰκογένεια. Ἀπὸ τὸν 12ο αἰ. καὶ ἐξῆς ἔχουμε μιὰ πτώση τῆς αἵγλης τῶν Σκληρῶν καὶ ὅσοι φέρουν τὴν ἐπωνυμία αὐτῆ δὲν ἀνήκουν ἀναγκαστικὰ στὴ γνωστὴ οἰκογένεια.

Πολλὰ μέλη τῆς οἰκογένειας τῶν Σκληρῶν ἀνῆλθαν στὰ ἀνώτερα στρατιωτικὰ καὶ πολιτικὰ ἀξιώματα, ἐνῶ γυναῖκες ἐκπρόσωποι τῆς σὺνδεσαν τὸ ὄνομά τους μετ'ἐπειτα αὐτοκράτορες. Ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τῶν Σκληρῶν προέρχονταν ἡ πρώτη σύζυγος τοῦ Ἰωάννη Τσιμισκῆ Μαρία († πρὶν ἀπὸ τὸ 969), ἡ δευτέρα σύζυγος τοῦ Κωνσταντίνου ΙΧ Μονομάχου καὶ ἡ ἐξαδέλφη¹ τῆς

1968. G. Schmalzbauer, Die Tornikioi in der Palaiologenzeit. Prosopographische Untersuchung zu einer byzantinischen Familie, *JÖB* 18 (1969) 115-135. - A. Bryer, A Byzantine Family: The Gabrades, ca. 979 - ca. 1653. *Hist. Journ. Univ. Birmingham* 12 (1970) 164-187. ▮

1. Οἱ πηγές τὴν ἀναφέρουν ὡς ἀνεψιά τῆς συζύγου τοῦ Μονομάχου. Ὁ Seibt σ. 69 ἐρμηνεύει τὴ λ. ἀνεψιά ὡς ἐξαδέλφη, διότι θεωρεῖ ὅτι ἡ Σκληραῖνα πρέπει νὰ ἀνῆκε στὴν ἴδια γενεὰ μετὰ τὴν σύζυγο τοῦ Μονομάχου καὶ νὰ ἦταν συνομηλική της. Ἀντίθετα ἄλλοι βυζαντινολόγοι, ὅπως G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates, München*

«σεβαστή» Μαρία Σκλήραϊνα πού έπαιξε έναν ιδιότυπο ρόλο στην αύλη του τελευταίου.

Μεθοδολογικά ό συγγρ. κατατάσσει τους Σκληρούς κατά χρονολογική σειρά και τους συσχετίζει μεταξύ τους. Στη χρονολογική τους σειρά μνημονεύονται και οι γυναίκες με την έπωνυμία αυτή. "Όπως είναι φυσικό, ανάλογα με τις πληροφορίες των πηγών πού διαθέτουμε και τη σπουδαιότητα του προσώπου επεκτείνεται ό συγγρ. σε λεπτομέρειες πού σκοπό έχουν να φωτίσουν περισσότερο την προσωπικότητα, τη σταδιοδρομία και τó ρόλο πού έπαιξε ό κάθε Σκληρός στα βυζαντινά πράγματα. Ίδιαίτερη έμφαση και πλάτος δίνεται στην προσωπικότητα του Βάρδα Σκληρού (± 920-991), άρ. 10, πού χρημάτισε «στρατηλάτης τής 'Ανατολής» και σφετεριστής του θρόνου. Τήν άνοιξη του 976 άνακηρύχθηκε αυτοκράτωρ από τά στρατεύματά του και στάθληκε αίτία για έναν από τους πιό αίματηρούς έμφύλιους πολέμους του Βυζαντίου. Άποφασιστική για τόν σφετεριστή υπήρξε ή έκβαση τής μάχης στην Παγκάλεια (19 Ίουνίου 978), όπου ήλθε άντιμέτωπος με τά στρατεύματα του Βασιλείου Β' με έπικεφαλής τόν Βάρδα Φωκά. Στο σημείο αυτό θά έπρεπε να γίνει κάποιος συσχετισμός με τó υπ' άρ. 7 έγγραφο τής Μονής τής Λαύρας. Δέν είναι ίσως χωρίς σημασία τó γεγονός ότι τόν Ίούλιο του 978 ό Βασίλειος Β' δώρισε στη Μονή 10 τάλαντα άργύρου¹ πιθανόν για τήν έκπλήρωση τάματος μετά τή νίκη² ή γιατί χάρη στη μεσολάβηση του 'Αθανασίου του 'Αθωνίτη άνέλαβε τήν άρχηγία του στρατού έναντίον του Σκληρού ό Βάρδας Φωκάς³.

Σημαντική είναι ή προσφορά του συγγραφέα στην ταύτιση προσώπων με βάση τήν άναθεώρηση τής χρονολογίας όρισμένων σφραγίδων. "Έτσι π.χ. ταυτίζει τόν Λέοντα σπαθάριο και στρατηγό Πελοποννήσου τής σφραγίδας άριθμ. 2145C (G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals I*, Basel 1972) με τόν Λέοντα Σκληρό (άρ. 2), ενώ τή σφραγίδα Λέοντα μαγίστρου... Σκληρού πού ό G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris 1884, σ. 603, άρ. 8, χρονολογεί στο 811, τή μεταθέτει στην έβδομηκοταετία του 11ου αϊ. και τήν άποδίδει στον Λέοντα Σκληρό, άρ. 20. 'Επίσης τή σφραγίδα Νικήτα πατρικίου... δρουγγαίου του βασιλικού πλωίμου πού οι Zacos - Veglery, άρ. 2253, άποδίδουν στον Νικήτα 'Ωρούφα, τή χρονολογεί στα τέλη του 9ου - άρχές 10ου αϊ. και τήν άποδίδει στον Νικήτα Σκληρό, άρ. 6. Άδημοσίευτες σφραγίδες έχει χρησιμοποιήσει και άποδώσει ό Seibt στους Σκληρούς υπ' άρ. 10 (Βάρδας Σκληρός, 10ος αϊ.), 12 (Ρωμανός Σκληρός, β' μισό 10ου αϊ.), 18 (Ρωμανός Σκληρός, β' μισό 11ου αϊ.), 19 (Πανθήριος Σκληρός, β' τρίτο 11ου αϊ.), 20 (Λέων Σκληρός, β' μισό 11ου αϊ.), 21 (Κωνσταντίνος Σκληρός, β' μισό 11ου αϊ.), 22 (Νικόλαος Σκληρός, β' μισό 11ου αϊ.), 24 (Μι-

1963, 270, E. Renauld, *Michel Psellos, Chronographie I*, Paris 1967, 142, σημ. 2, τή θεωρούν άνεπιά τής συζύγου του Μονομάχου και έγγονή του Βάρδα Σκληρού.

1. *Actes de Lavra I*, 2 έκδ., P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos - D. Papachrysanthou, Paris 1970, άρ. 7. 40, 58.

2. Πρβ. F. Dölger, *Regesten* άρ. 760.

3. Πρβ. P. Lemerle στα προλεγόμενα των *Actes de Lavra I* σ. 46 και 112.

χαήλ Σκληρός, τελευταῖο τέταρτο 11ου αἰ.), 30 (Ρωμανός Σκληρός, 12ος αἰ.), 35 (Ρωμανός Σκληρός, 12/13ος αἰ.).

Ὅπως συμβαίνει καὶ σ' ἄλλες ἐργασίες προσωπογραφικῆς καὶ γενεαλογικῆς, μεγάλη δυσκολία γιὰ τὸν μελετητὴ ἀποτελεῖ ἡ συχνὴ ἀποσιώπηση ἀπὸ τὶς πηγὲς τοῦ βαφτιστικοῦ ὀνόματος. Ἡ συμβαίνει πολλὰ μέλη τῆς οἰκογένειας νὰ φέρουν τὸ ἴδιο βαφτιστικὸ καὶ νὰ μὴ γίνεται συσχετισμὸς μεταξὺ τῶν προσώπων. Τῇ δυσκολίᾳ αὐτῇ τὴν ξεπέρασε ὁ συγγρ. με ὀξύνοια καὶ κριτικὴ ἀντιμετώπιση τῶν πηγῶν.

Πρὶν κλείσουμε τὴ σύντομη παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ W. Seibt, θὰ εἶχαμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἐμφανῆς εἶναι ἡ ἔλλειψη μιᾶς ἐκτενέστερης εἰσαγωγῆς. Ὁ ἀναγνώστης θὰ περίμενε περισσότερα γιὰ τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ κατάσταση τῆς οἰκογένειας τῶν Σκληρῶν, τὴν τοποθέτησίν της μέσα στὴν πολιτικὴ ζωὴ καὶ τὸν ρόλο ποὺ διαδραμάτισε στὴν πορεία τῶν ιστορικῶν γεγονότων. Ἐξάλλου ἡ χρονολογικὴ κατάταξις ὄλων ὅσοι ἔφεραν τὴν ἐπωνυμία Σκληροὶ δυσκολεύει στὸ διαχωρισμὸ ἐκείνων ποὺ δὲν ἀνήκαν στὴ μεγάλη οἰκογένεια τῶν Σκληρῶν. Στὴν εἰσαγωγὴ ἡ στοὺς πίνακες ὁ συγγραφέας θὰ μπορούσε ἴσως νὰ μιᾶς δώσει με τὸν αὐξοντα ἀριθμὸ τους ἐκείνους ποὺ κατὰ τὴ γνώμη του δὲν ἀνήκαν στὴν οἰκογένεια. Ὅπωςδὴποτε ὅμως ἡ προσφορὰ τοῦ W. Seibt στὸν χῶρο τῆς προσωπογραφίας ἀλλὰ καὶ τῆς σιγίλλογραφίας εἶναι πολὺτιμη καὶ τὸ βιβλίον γιὰ τοὺς Σκληροὺς ἀποτελεῖ πρότυπο στὸ εἶδος του.

A. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ

Michele Psello, Epistula a Giovanni Xifilino. Testo critico, Introduzione, Traduzione e Commentario, a cura di Ugo Criscuolo. Università di Napoli, Cattedra di Filologia bizantina, 1973, 80 μ., σσ. 88.

Ἡ κριτικὴ ἔκδοση τῆς ἐπιστολῆς ποὺ ἀπευθύνει ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς στὸν Ἰωάννη Ξιφιλίνο με ἰταλικὴ μετάφραση καὶ σχόλια ἀπὸ τὸν U. Criscuolo ἐγκαινιάζει, ὡς πρῶτος τόμος, τὴ σειρά *Bizantina et Neo-hellenica Neapolitana, Collana di Studi e Testi*, ποὺ ἐκδίδεται με τὴν ἐπιμέλεια τοῦ καθηγητῆ τῆς ἑδρας τῆς Βυζαντινῆς φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Νεαπόλεως Ant. Garzya. Ἡ ἔκδοση περιλαμβάνει βραχυγραφίες τῶν δημοσιευμάτων στὰ ὁποῖα ὁ ἐκδ. παραπέμπει συχνότερα (σσ. 9-11), Εἰσαγωγὴ (σσ. 13-46) ποὺ ὑποδιαιρεῖται στὰ ἀκόλουθα μέρη: 1. Χρονολογία τῆς ἐπιστολῆς (σσ. 15-20)· 2. Δομὴ καὶ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς (σσ. 21-29)· 3. Ὁ ἀνθρωπισμὸς τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ (σσ. 31-44)· 4. Χειρόγραφη παράδοση καὶ ἔκδοσις (σ. 45). Ἀκολουθεῖ ἡ ἀναγραφὴ τῶν κριτικῶν σημείων (σ. 48), ἡ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου με *Testimonia* (σσ. 49-57, ἡ ἰταλικὴ μετάφραση (σσ. 59-65), σχόλια (σσ. 67-78) καὶ οἱ Πίνακες λέξεων (σσ. 81-82), κυρίων ὀνομάτων (σ. 83), χωρίων (σσ. 84-85), συγχρόνων ἐρευνητῶν σὲ μελέτες τῶν ὁποίων παραπέμπει ὁ ἐκδ. (σ. 86) καὶ περιεχομένων (σ. 87).

Στὸ πρῶτο μέρος τῆς Εἰσαγωγῆς, ὁ ἐκδ. συζητᾷ τὶς παλαιότερες ἀπόψεις

τις σχετικές με τὴ χρονολόγηση τῆς ἐπιστολῆς καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ τὴ χρονολογήσει με τεκμήρια ἐσωτερικά. Ἔχουμε ὁμως τὴ γνώμη ὅτι οἱ στ. 161-162 τοῦ κειμένου δὲν φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦν ἔνδειξη πὼς ὁ Ἰωάννης Ξιφιλίνος δὲν εἶναι πατριάρχης, ὅταν γράφεται ἡ ἐπιστολή. Θὰ ἔπρεπε ἀκόμη ὁ ἐκδ. νὰ ἐπισημάνει ὅχι μόνο τὴν ἔλλειψη χαρακτηρισμῶν ποὺ ταιριάζουν σὲ πατριάρχη, ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἔχομε στὸ κείμενο καὶ ἐκφράσεις ποὺ φαίνεται πιθανότερο ὅτι θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν μόνο ἐάν ὁ Ξιφιλίνος ἦταν ἀκόμη, ὅταν ὁ Ψελλὸς γράφει τὴν ἐπιστολή του, μοναχὸς (π.χ. στ. 190 *φίλιτατε*, στ. 202 *ἀδελφέ*, στ. 229 *ἀδελφέ φίλιτατε*). Τὸ συμπέρασμα πάντως στὸ ὁποῖο καταλήγει ὁ ἐκδ. εἶναι ὅτι ἡ ἐπιστολή γράφεται πρὶν ἀπὸ τὸ 1064 (ἄνοδος στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τοῦ Ἰωάννου Ξιφιλίνου) καὶ ὅχι πολὺ χρόνον ὕστερα ἀπὸ τὸ 1055 (ἐπιστροφή τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ ἀπὸ τὴ μονή) καὶ ὅτι ἡ κατηγορία τοῦ Ξιφιλίνου ἐναντίον τοῦ Βυζαντινοῦ λογίου δὲν ἦταν μόνο ἡ προσκόλλησις στὸν Πλάτωνα, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐγκατάλειψις τῆς ζωῆς τοῦ μοναστηριοῦ, ποὺ εἶχε ὡς ἐπακόλουθον τὴν ἐπανεμφάνισις τοῦ Ψελλοῦ στὴ δημόσια ζωή, παρόλο ποὺ δὲν εἶχε ἀποβάλει τὴν ιδιότητα τοῦ μοναχοῦ. Ὁ ἐκδ. ἐπισημαίνει στὸ δεύτερο μέρος τῆς Εἰσαγωγῆς του τὴν ἔλλειψις ἐνιαίας δομῆς στὴν ἀνάπτυξις τῆς ἐπιστολῆς, γεγονός ποὺ ὀφείλεται μᾶλλον στὴ μορφὴ τοῦ κειμένου τοῦ Ξιφιλίνου στὸ ὁποῖο καὶ ἀπαντᾷ με τὴν ἐπιστολή του ὁ Ψελλός. Ἐπισημαίνει ἀκόμη τίς ἀπόψεις τοῦ Βυζαντινοῦ λογίου τίς σχετικές με τὴν ἀρχαιότητα δὲν ἔρχονται σὲ ἀντίθεση με τὴ χριστιανικὴ πίστις, ἐπανασυνδέονται ὁμως με τίς θέσεις τῶν Πατέρων τοῦ 4ου αἰῶνα. Στὸ τρίτο μέρος ὁ ἐκδ. παρατηρεῖ ὅτι ὁ ἀνθρωπισμὸς τοῦ Ψελλοῦ βρίσκεται σὲ φανερὴ ρῆξις με τὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοσις καὶ τὸ ἰδεώδες τοῦ ἀσκητισμοῦ. Ὁ ἀνθρωπος, πιστεύει ὁ Ψελλός, ὡς λογικὸ ὄν χρειάζεται ἐλευθερία στὴν ἔρευνα καὶ πρέπει μόνος του νὰ διαμορφώνει τὴ μοῖρα του. Ἡ γνώσις γιὰ τὸν Βυζαντινὸ λόγιον δὲν εἶναι αὐτοσκοπὸς ἀλλὰ ἓνα στοιχεῖο ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ὀλοκλήρωσις τοῦ ἀνθρώπου.

Τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς εἶχε ἐκδοθεῖ παλαιότερα ἀπὸ τὸν Κ. Ν. Σάθα (*Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη*, τ. Ε', σσ. 444-451) καὶ ἀπὸ τὸν Δ. Ζακυθινὸ (*Βυζαντινὰ κείμενα*, Βασικὴ Βιβλιοθήκη, τ. 3, σσ. 183-188, Ἀθήναι 1957). Στὴν κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ κειμένου, ποὺ ἐγίνε με νέα ἀντιβολὴ τοῦ χειρογράφου (*Paris. gr. 1182*, φφ. 230^v-231^v) ἀπὸ τὸν U. Crisc. θὰ μπορούσαμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ προσθήκη τοῦ ἄρθρου τῆς στὸν στ. 60 δὲ φαίνεται ἀπόλυτα ἀπαραίτητη καὶ ὅτι παραμένει ὡς πρόβλημα τὸ *ἕβρισιν* (στ. 132). Ἐάν πρόκειται γιὰ αἰτ. τοῦ οὐσ. *ἕβρισις* ἢ, ποὺ δὲν μνημονεύεται πάντως στὰ Λεξικά, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει στὸν Πίνακα λέξεων (σσ. 81-82) ποὺ συνοδεύει τὴν ἔκδοσις;

ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ

Michele Psello, Epistula a Michele Cerulario. Testo critico, Introduzione, Traduzione e Note, a cura di Ugo Criscuolo. Università di Napoli, Cattedra di Filologia bizantina, 1973, 80 μ., σσ. 56.

Ἡ κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ κειμένου τῆς ἐπιστολῆς ποὺ ἀπευθύνει ὁ Μιχαὴλ

Ψελλός στον πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριο με Ιταλική μετάφραση και σχόλια από τον Ugo Criscuolo αποτελεί και τον τρίτο τόμο της σειράς *Bizantina et Neo-hellenica Neapolitana*. Η έκδοση περιλαμβάνει βραχυγραφίες των δημοσιευμάτων στα όποια παραπέμπει συχνότερα ο εκδότης (σσ. 7-8), Εισαγωγή (σσ. 9-18), κριτικά σημεία (σ. 20), την κριτική έκδοση του κειμένου με *Testimonia* (σσ. 21-31), Ιταλική μετάφραση τῆς ἐπιστολῆς με σχόλια (σσ. 33-43), Πίνακες λέξεων (σσ. 47-49), κυρίων ὀνομάτων (σ. 50), χωρίων (σσ. 51-52), συγχρόνων ἐρευνητῶν σὲ μελέτες τῶν ὁπίων παραπέμπει ὁ εκδότης (σ. 53) καὶ περιεχομένων (σ. 54). Στὴν Εἰσαγωγή του ὁ U. Criscuolo μᾶς δίνει τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς ἐπιστολῆς ποὺ ἐκδίδει καὶ παρακολουθεῖ τίς σχέσεις τοῦ πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλαρίου καὶ τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ. Ὁ Βυζαντινὸς λόγιος τελικὰ θὰ εἶναι ὁ ἐπίσημος κατήγορος στὴν Σύνοδο ποὺ συγκαλεῖ ὁ αὐτοκράτορας Ἰσαάκιος Κομνηνὸς γιὰ νὰ καθαιρέσει τὸν πατριάρχη. Ὁ εκδ. παρατηρεῖ ἀκόμη ὅτι συμφωνεῖ μετὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς ἐπιστολῆς ὡς κειμένου ποὺ ἐκφράζει τὴν ἐχθρότητα τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ πρὸς τὸν Κηρουλάριο. Στὴν ἐπιστολὴ του αὐτῆ ὁ Ψελλὸς ἐκθέτει τοὺς πολιτικούς λόγους τῆς διαμάχης ἀνάμεσα στὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸν πατριάρχη ὑποστηρίζοντας τίς αὐτοκρατορικές θέσεις καὶ ἀντιπαραθέτει τὸν δικό του τρόπο ζωῆς καὶ σκέψης στὶς ἀπόψεις τοῦ Κηρουλαρίου ποὺ εἶναι τελειῶς ἀντίθετες. Σύμφωνα μετὰ τὸν εκδ., μποροῦμε ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ Ψελλὸς ὑποστήριξε μίαν ἀνατροπὴ τῶν ἀξιών ποὺ θὰ ὀδηγοῦσε στὴ γέννηση ἑνὸς τρόπου στοχασμοῦ καὶ μόρφωσης ποὺ θὰ βρισκόταν μακριὰ ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς Ἐκκλησίας. Μετὰ τὴν διδασκαλία του ὁ Βυζαντινὸς λόγιος, μετὰ τὴν κριτικὴ του στάση, τὴν πίστη του στὸν ἀνθρώπινον παράγοντα θὰ δώσει, πρῶτος αὐτός, ἕνα καινούργιο πρόσωπο στὸν βυζαντινὸ ἀνθρωπισμὸ. Τὸν ἀνθρωπισμὸ αὐτὸ δὲν τὸν χαρακτηρίζει ἢ λόγια ἀναζήτηση καὶ ἡ ἀγάπη τῆς γνώσης γιὰ τὴν γνώση ἀλλὰ μίαν βαθύτερη καὶ πιὸ γόνιμη προβληματικὴ.

Ἡ κριτικὴ έκδοση τοῦ κειμένου τῆς ἐπιστολῆς στηρίζεται σὲ νέα ἀντιβολὴ τοῦ χφ *Paris. Gr. 1182*, φφ. 156^r-157^r (παλαιότερη έκδοση ἀπὸ τὸν K. N. Σάθα, *M. B.*, τ. Ε', σ. 505-513) ποὺ ἐπιτρέπει στὸν εκδ. νὰ ἀπαλλάξει τὸ κείμενον ἀπὸ ὀρισμένες παραναγνώσεις τοῦ K. N. Σάθα. Δύο τυπογραφικὰ παροράματα γίνονται εὐκολὰ ἀντιληπτά (στ. 88 ἀντὶ *ἀστρῶων* γρ. *ἀστρῶων* καὶ στ. 115 ἀντὶ *ἀπροδεέστερος* γρ. *ἀπροσδεέστερος*). Δὲ μᾶς βρῖσκει ἐξάλλου ἀπόλυτα σύμφωνος ἢ πρόταση τοῦ εκδ. (βλ. κριτικὸ ὑπόμνημα, στ. 120) νὰ γράψουμε *ἐ(κα)τέρωθεν* ἀντὶ *ἐτέρωθεν* ποὺ μᾶς παραδίδει τὸ χφ καὶ κράτησε τελικὰ καὶ ὁ U. Crisc. στὴν έκδοσή του. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Ψελλὸς θέλει μᾶλλον νὰ τονίσει τὴ διαφορά ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ τὸν πατριάρχη. Τέλος, γιὰ τὴ φρ. καὶ *κοινῶν συμμετέχω ἁλῶν* καὶ ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ *πίνω κρατῆρος* (στ. 169-170) ὁ εκδ. παραπέμπει (σ. 39, ὑποσ. 29) σὲ ἀνάλογη ἐκφραση τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ. Παρόμοιες ἐκφράσεις, ποὺ δηλώνουν τὴν στενὸτατη φιλικὴ σχέση, εἶναι πολὺ παλαιότερες καὶ, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἔχουν ἐπιζήσει ὡς παροιμιακὲς (*φάγαμε ψωμὶ κι ἁλάτι*) ἕως τίς μέρες μας.

Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae. Recensuit Ioannes Aloysius van Dieten [CFHB, Series Berolinensis, vol. III,] Βερολίνο 1972, 8ο μ., σσ. 280, 2 πίν.

Ἀπὸ τὸ 1853 ποὺ ὁ J. Müller τόνιζε τὴ σπουδαιότητα γιὰ τὴν ἔρευνα τῶν Λόγων καὶ τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Νικήτα Χωνιάτη ἔπρεπε νὰ περάσουν 120 χρόνια γιὰ νὰ ἀποκτήσουμε τὴν κριτικὴ τους ἔκδοση. Ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ γίνεται γιὰ νὰ ἐπισημάνουμε τὶς ποικίλες δυσκολίες ποὺ ἀντιμετωπίζουν ἀκόμη οἱ βυζαντινολογικὲς ἔρευνες, ἐπειδὴ πλῆθος κείμενα περιμένουν τὸν κριτικὸ τους ἐκδότη καὶ ἐπειδὴ τὰ βοηθήματα ποὺ ἔχουμε στὰ χέρια μας γιὰ νὰ κατανοήσουμε καὶ νὰ ἐρμηνεύσουμε τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι ἀκόμη ἐλάχιστα.

Ἐκδίδονται ἀπὸ τὸν Io. A. van Dieten 18 συνολικὰ Λόγοι καὶ 11 Ἐπιστολὲς τοῦ Νικήτα Χωνιάτη, εἶναι ὅμως πολὺ πιθανὸ ὅτι μᾶς ἔχει διασθεῖ ἓνα μέρος μόνον ἀπὸ τὴν συγγραφικὴ δραστηριότητα τοῦ Βυζαντινοῦ λογίου στὸν τομέα αὐτό. Ὁ ἐκδ. ἐπισημαίνει τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἔχουμε καμία ἐπιστολὴ τοῦ Νικήτα πρὸς τὸν ἀδελφὸ του Μιχαήλ, παρόλο ποὺ ὁ δεύτερος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἔλαβε ἐπιστολὲς τοῦ πρώτου. Ἐκφράζει ἀκόμη ὁ ἐκδ. τὴν ἀμφιβολία του, ἐὰν τὸ μικρὸ σὲ ἔκταση καὶ σὲ πολιτικὸς στίχους ποίημα, ποὺ μᾶς παραδίδεται ἀπὸ τὸ χφ *Barocc. gr.* 110, φ. 336^{r+v}, εἶναι πράγματι τοῦ Νικήτα. Ἡ ἐπιγραφή του (*Τοῦ Χωνιάτου*) μᾶς ἐπιτρέπει καὶ τὴν ὑπόθεση ὅτι ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τὸν Μιχαήλ Χωνιάτη. Σύμφωνα με τὶς πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνει ὁ ἐκδ., ἀπὸ τὰ χφφ ποὺ ἀποτελοῦν τὴ χειρόγραφη παράδοση τῶν κειμένων ποὺ ἐκδίδει, μόνον τὸ χφ *Marc. gr.* XI 22 (coll. 1235) [=V] διασώζει τὸ σύνολο σχεδὸν (18 Λόγους καὶ 10 ἀπὸ τὶς 11 Ἐπιστολὲς) τῶν κειμένων ποὺ ἐκδίδονται. Πρέπει νὰ προστεθεῖ ὅτι ἀπὸ τὰ χφφ ποὺ ἀπαριθμεῖ καὶ περιγράφει ὁ ἐκδ., τὰ *P, O, F, M* καὶ *Vatic. Reg. gr.* 67 δὲν διασώζουν παρὰ μόνον τὴν Ἐπιστολὴ 11 ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸ Προοίμιο τῆς Πανοπλίας Δογματικῆς, ἐνῶ τὸ χφ *C* παραδίδει μόνον τὸ ποίημα γιὰ τὸ ὁποῖο, ὅπως εἶδαμε, ὑπάρχουν ἀμφιβολίες ἂν πράγματι ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τὸν Νικήτα Χωνιάτη. Τὸ χφ *Paris. Suppl. gr.* 1219 - 1220 δὲν εἶναι παρὰ ἀπόγραφο τοῦ χφ *V*, ἐνῶ τὸ χφ *B* (παραδίδει τὸν Λόγο *IB'* καὶ τὶς Ἐπιστολὲς *A' - Γ'* καὶ *H' - I'*) ἔχει στενότερη σχέση με τὸ χφ *V*. Ὁ ἐκδ. δὲν ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενον τὸ χφ τοῦτο νὰ εἶναι ἀπόγραφο τοῦ *V*, παρατηρεῖ ὅμως ὅτι ὀρισμένες καλύτερες γραφές του καθιστοῦν λιγότερο πιθανὴ μία παρόμοια ὑπόθεση. Συνεπῶς, ἡ κριτικὴ ἔκδοση τῶν ἔργων τοῦ Νικήτα Χωνιάτη στηρίζεται κυρίως στὸ χφ *V*.

Ἀπὸ τὶς πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνει ὁ ἐκδ. γιὰ τὶς προηγούμενες ἐκδόσεις τῶν κειμένων ποὺ τὸν ἀπασχόλησαν, διαπιστώνουμε ὅτι ἀπὸ τοὺς Λόγους γιὰ πρώτη φορὰ ἐκδίδονται οἱ *Γ', Σ', Η', IB', IE', IZ',* καὶ *IH'*. Γιὰ πρώτη φορὰ ἐπίσης ἐκδίδεται στὸ σύνολό του καὶ ὁ Λόγος *Θ'*. Ἀπὸ τὶς Ἐπιστολὲς ἐκδίδονται γιὰ πρώτη φορὰ οἱ *A', Γ', Σ',* καὶ *I'*. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν κειμένων καὶ τὶς τυχόν παρατηρήσεις ἱστορικοῦ ἐνδιαφέροντος ὁ ἐκδ. μᾶς παραπέμπει στὴν προγενέστερη ἐργασία του *Niketas Choniates, Erläuterungen zu den Reden...* Θὰ ἦταν ὅμως χρήσιμο, πιστεύουμε, γιὰ τὸν ἀναγνώστη νὰ σημειώνεται ἡ χρονολογία τουλάχιστον κάθε κειμένου ποὺ ἐκδίδεται. Τὴν ἔκδοση συνοδεύουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ *Testimonia*, καὶ ὀρισμένες ἄλλες σημειώ-

σεις φιλολογικῶ ἑνδιαφέροντος. Ἡ παρουσίαση τῶν ρητορικῶν ἔργων τοῦ Νικήτα Χωνιάτη καὶ τῶν Ἐπιστολῶν του σὲ μία σύγχρονη κριτικὴ ἔκδοσι, πού ἔγινε μὲ ἰδιαίτερη φροντίδα, εἶναι μία πολύτιμη προσφορά στὴ φιλολογικὴ καὶ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα τοῦ Βυζαντίου. Οἱ ἐπιμέρους παρατηρήσεις πού ἀκολουθοῦν δὲν μειώνουν καθόλου τὴν προσφορά αὐτή.

Ὁ ἐκδ., παρόλο πού κανένα ἀπὸ τὰ χφφ τὰ ὁποῖα χρησιμοποίησε δὲν εἶναι αὐτόγραφο, κράτησε στὴν ἔκδοσή του ὀρισμένες γραφές πού δὲν εἶναι οἱ κοινότεροι ἢ οἱ ὀρθότεροι ὀρθογραφικὰ τύποι. Ἔτσι διαβάζουμε: σ. 7, 33 *Δάνουβιν ἀντὶ Δάνουβιν* 107, 29 Ἄξειοῦ ἀντὶ Ἀξειοῦ 169, 22 *σκηνήτας ἀντὶ σκηνήτας* κτλ. Θὰ μπορούσε ἀκόμη σὲ ὀρισμένα σημεῖα νὰ βελτιωθεῖ ἡ στίξη, παρόλο πού δὲ δημιουργοῦνται προβλήματα κατανόησης, ὅπως δὲ δημιουργοῦνται προβλήματα καὶ ἀπὸ ἓνα μικρὸ ἀριθμὸ τυπογραφικῶν παροραμάτων (π.χ. σ. 18, 3 *σκόλλοπας ἀντὶ σκόλοπας* 94, 30 ὦς ἀντὶ ὦς 95, 20 *καθ' ὦραν ἀντὶ καθ' ὦραν* 107, 15 *(δύς)πιστος ἀντὶ (δύς)πιστος* 182, 9 *ἐρυθρὰν θάλασσαν ἀντὶ Ἐρυθρὰν θάλασσαν*.) Ὁ ἐκδ. σημειώνει στὸ κριτ. ὑπόμν. γιὰ τὸ στ. 29, 33: *αὐτῶν post παρεμβολῆς add. Mi.* Ἡ προσθήκη τοῦ αὐτῶν— παραλείπεται ἀπὸ τὴ χειρόγραφη παράδοσι— ἀπὸ τὸν Miller ἔγινε (βλ. *Testimonia*) ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο χωρίο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης: *καὶ ἐπέπεσον ἐν μέσῳ τῆς παρεμβολῆς αὐτῶν κύκλω τῶν σκηνωμάτων αὐτῶν* (Ψαλμ. 77, 28). Ὁ ἐκδ. προτίμησε στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ μείνει πιστὸς στὴν παράδοσι. Δὲ συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιο καὶ σὲ ἄλλες παρόμοιες περιπτώσεις, ὅπως π.χ. σ. 6, 21 καὶ 29, 1. Ἀντίθετα στὴ σ. 43, 8 ἔμεινε καὶ πάλι πιστὸς στὴ χειρόγραφη παράδοσι. Ἔτσι κράτησε τὴ γραφὴν *γλυκασμός*, ἐνῶ στὸ ἀντίστοιχο χωρίο τῆς Π. Δ. ἔχουμε *γλυκασμοὶ* (Ἄσμ. Ἄσμ. 5, 16: *φάρυγξ αὐτοῦ γλυκασμοὶ καὶ ὄλος ἐπιθυμία*). Στὴ σ. 44, 4 (βλ. κριτ. ὑπόμν.) εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Νικήτα Χωνιάτη ἔχει παραλειφθεῖ τὸ *ἴδοιμεν*, ὡς εὐκόλως ἐννοούμενο (βλ. σ. 44, 1) καὶ δὲ χρειάζεται, συνεπῶς, νὰ ὑποθέσουμε στὸ σημεῖο αὐτὸ κάποιον ἀντιγραφικὸ λάθος. Στὴ σ. 58, 10 ὁ ἐκδ. κράτησε τὴ γραφὴν τοῦ χφ *V ὦρια*, σημειώνει ὅμως στὸ κριτικὸ του ὑπόμνημα: *fort. ὦρια Mi^{ms}*. Μήπως ὅμως ἐδῶ χρησιμοποιεῖται ὡς ἐπίρρ. ἢ αἰτ. πληθ. τοῦ οὐδ. (ἐπίθ. *ὦριος α, ον*) ἀντὶ τοῦ ἐπίρρ. *ὦρίως*=«κατὰ καιρόν»; Στὴ σ. 66, 22 θὰ ἔπρεπε νὰ γίνε δεκτὴ ἴσως ἡ διόρθωσις τοῦ Miller *πετρῶν ἀντὶ πτηνῶν*. Στὴ σ. 100, 22 (βλ. κριτ. ὑπόμν.) ὁ ἐκδ. σημειώνει *πυκτὶς pro πηκτὶς cf. supra 13, 26*. Εἶναι ὅμως γνωστὸ ὅτι οἱ λέξεις αὐτὲς δηλώνουν διαφορετικὰ πράγματα (*πυκτὶς*=«βιβλίον» καὶ *πηκτὶς*=«ὀρισμένο μουσικὸ ὄργανον»). Συνεπῶς, στὸ χωρίο πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἡ γραφὴν τοῦ χφ εἶναι ἡ ὀρθή· θὰ ἔπρεπε ὅμως ὁ ἐκδ. νὰ γράψει *πηκτὶδος ἀντὶ πυκτὶδος* στὴν σ. 13, 26 ὅπως καὶ στὴ σ. 191, 23. Στὴ σ. 137, 28 ὁ ἐκδ. διορθώνει τὸ δ' *ἀναλλα* τῆς χειρόγραφης παράδοσις σὲ δ' *ἑναλλα*. Ἐχουμε τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἡ διόρθωσις εἶναι περιττή. Τὰ *ἀναλλος* καὶ *ἑναλλος* ἔχουν τὴν ἴδια σχεδὸν σημασία. Ἡ ἔκφρασις ὅμως *ἀναλλα* πάντα φαίνεται πὼς ἦταν παροιμιακὴ, ὅπως μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνουμε δύο χωρία τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης: *Τὰ νῦν δὲ ἀναλλα πάντα, δ δὴ λέγεται* (Opusc., 154, 69 καὶ *Ἐπεὶ...τὸ γράμμα διέλθοιμι, γίνεταί μοι, κατὰ τὴν παροιμίαν, ἀναλλα τὰ τοῦ πράγματος* (ἔ.π., 323, 10).

Στὰ *Testimonia*, τέλος, μπορεῖ νὰ προστεθεῖ: 131, 4 *τοῦ καιροῦ μονουχὶ φωνὴν ἀφιέντος κατὰ περίτρανον κήρυκα Demosth. 1, 2*.

ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ

Peter Schreiner, Die byzantinischen Kleinchroniken. I. Einleitung und Text (Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Vol. XII/1. Series Vindobonensis. Edidit H. Hunger). Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienna 1975, 80, σσ. 688.

In 1897 Karl Krumbacher expressed a wish concerning a prospective edition of the short chronicles by Sp. Lambros: «Es ist zu wünschen», he wrote in his monumental work *Geschichte d. byz. Literatur* p. 398, «dass er (Lambros) sich nicht auf die unedierte Sachen beschränke, sondern eine durch Genauigkeit, Vollständigkeit und Übersichtlichkeit ausgezeichnete Sammlung sowohl der gedruckten Eklogen als des noch ungedruckten Materials vorlege». Overtaken by death Lambros never carried out this plan, and it fell to K. Amantos to accomplish it. However, the edition which ensued (Σπ. Λάμπρου *Βραχέα Χρονικά. Ἐκδίδονται ἐπιμελεία Κωνσταντίνου Ἀμάντου. Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, vol. I, Athens 1932 - 33), was not the one that Krumbacher had envisaged (cf. the critique of P. Wittek, *Byzantion* 12, 1937, 309ff). Krumbacher's project actually remained a desideratum and a challenge for quite a long time, until a few years ago P. Schreiner embarked on it. His dissertation, *Studien zur Βραχέα Χρονικά*, *Miscellanea Byzantina Monacensia* 6, München 1967, proved beyond doubt that the proper edition of the short chronicles was now in capable hands.

Schreiner's edition comprises one hundred and sixteen short chronicles, about half of them taken from the collection of Lambros - Amantos. From the plethora of short notices in Greek manuscripts, Schreiner has made a careful selection including in his edition only those he considered relevant to the political, ecclesiastical and socio-economic life of the Empire. As a result, obituaries and isolated notices or family annals have been excluded as well as plain lists of names of rulers. Regarded as short chronicles are only those notices written in continuous form and with the intention to narrate events that span a certain period of time. Thus the short chronicles chosen here are grouped into six categories:

I. Chronicles of the Empire (nos. 1-13): These chronicles focus upon events concerning primarily the Byzantine Empire and major undertakings of Emperors.

II. Chronicles of Emperors (nos. 14-22) from the time of Constantine the Great to Constantine XI. The material in this is more or less pertinent to historical events and to significant dates of the period IV - XV c.

III. Chronicles of provinces and cities (nos. 23-52): These chronicles deal exclusively with events concerning various areas of the Empire (Thessaloniki, Cyprus, Crete, Mesembria, Peloponnese etc).

IV. Chronicles of Turkish conquests (nos. 53-80) which are the most numerous and undoubtedly the most interesting.

V. Isolated chronicles (nos. 81-109): Under this heading come those chronicles with no thematic affinity to the rest.

VI. Fragments (nos. 110-116) including chronicles whose date of composition is chronologically removed from the events they record.

Schreiner has prefaced each one of the texts of his edition with a brief but comprehensive introduction in which he discusses: (a) the manuscript tradition, (b) authorship, (c) chronology, (d) place of origin and (e) existing editions. This volume, the first publication in the series *Series Vindobonensis* of the *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, is scheduled to be followed by another two, the one with commentary on the texts published here, and the other with the translations.

On the whole Schreiner's edition constitutes a valuable source of historical material and is excellent by any standard. The few remarks that follow are made in the hope that they will contribute to a better understanding of the text in this otherwise fine edition.

P. 206, 3 και ἐχάλασεν πτηνά πολλά, και ἐπνίγησαν κτήνη πολλά, και ἔσω εἰς τὸ Ἀμμόχουστον ἐχάλασασαν (!) πολλά ὀσπίτια και ***† κόσισαισαν† πολλὸς λάς. To postulate here is perhaps the verb κοσσίζω (strike, hit), cf. κόσσοις.

P. 212, 18 τὴν ἐχρονίαν ἀφ' Ἰησοῦ, μηνὶ νοεμβρίῳ ζ', ἡμέρᾳ ε', ἔβρεξε ἓνα τάρικο (?) μεγάλο ὅπου ἐκατέβαιναν ἡ στρατά τοῦ Μερσυνακίου ὡς γοιὸν ποταμός. In Cyprus, from where this chronicle originates, τὸ τάρικον stands for a standard measurement of weight equal to a bushel of wheat¹. (Cf. τὸ τάρικον, Du Cange, *Glossarium ad. Scr. Med. et Inf. Graec.*). In context here it means that in that year it had rained hard - it rained bushels.

P. 387, 53 ...ἐν ἔτει 7075 ἰνδικτιῶνος 10, ἦλθεν ὁ υἱὸς τοῦ, ὁ Σουλτάν Σελήμης, και μετὰ ἐπτὰ† καικίων†. The word in cruces is certainly καικίων (boats).

P. 508, 35 ἀφ' ἐγένετο ἀσθένεια μεγάλη εἰς ὅλον τὸ νησί τῆς Κρήτης, ἀκομή καθὼς ἐμάθομεν, και εἰς ἄλλες χώρες. ἡ ἀσθένεια ἦτον αὐτῇ ἐμπρὸς ἔδιδε βῆχαν σφοδρότατον μὲ φλέγματα και ὕστερον† σολίμικα†. The obscure σολίμικα certainly stands for τὰ σωμοίλιγα (throat disease). Cf. the Cretan proverb τοῦ πλούσου τὸ συνάχι τοῦ φτωχοῦ τὰ σωμοίλιγα².

P. 515, 22 Στίς κβ' ἔδωσαν ὁμοίως πόλεμον στήν† Ὀβριακὴν† και ἐσκότωσαν Τούρκους χιλιάδες ζ'. Ὀβριακὴ is the Greek word for the Jewish ghetto.

Schreiner has succeeded where others have failed. His edition represents an outstanding contribution, the result of many years research which will certainly contribute to other researches. The prospective two volumes that are scheduled to follow this edition, we can await with confidence and gratitude

APOSTOLOS KARPOZIOLOS

1. A. Panaretos, *Κυπριακὴ Γεωργικὴ Λαογραφία*, Nicosia 1967, p. 17.

2. G. E. Pangalos, *Περὶ τοῦ Γλωσσικοῦ Ἰδιώματος τῆς Κρήτης*, vol. III, Athens 1960, p. 501.

θεῖ περισσότερο, ιδιαίτερα ἐκεῖ πού γίνεται λόγος γιά τὰ ἔργα εὐποιίας (σ. 46), τὸ νοσοκομεῖο δηλ. καὶ τὸ σχολεῖο τῆς Ἀδελφότητος, ὅπου ἡ συγγραφεὺς θίγει μόνο τὸ πρόβλημα μιᾶς πιθανῆς λειτουργίας τους, στὴν περίοδο πού ἐξετάζει. Μιὰ προσεκτικὴ ἔρευνα πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ νομίζουμε πὼς θὰ ἀποδώσει καρπούς.

Τὸ Β' μέρος ἐξετάζει τὴ σύνθεση τῆς Ἀδελφότητος καὶ χωρίζεται σὲ τέσσερα κεφάλαια. Στὸ πρῶτο ἐξετάζονται οἱ τόποι καταγωγῆς (Κύπρος, Κρήτη, Κέρκυρα, Λευκάδα, Κεφαλλονιά, Ζάκυνθος, Ναύπακτος, Κορώνη, Μεθώνη, Νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, Μάνη, Πάτρα, Ἄρτα καὶ Γιάννινα, σσ. 64-70). Ἐδῶ θὰ ἔπρεπε, κατὰ τὴ γνώμη μας, νὰ σχολιαστοῦν οἱ λόγοι, γιὰ τοὺς ὁποίους σχηματίστηκε αὐτῆς τῆς μορφῆς ἡ γεωγραφικὴ σύνθεση τῆς Ἀδελφότητος. Ἔτσι ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν Κυπρίων στὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ 1533 ὀφείλεται ἀσφαλῶς στὴ βενετοκρατία στὸ νησί — πράγμα πού ἔδινε ἀφορμὴ στοὺς Κυπρίους νὰ πηγαينوέρχονται στὴν πόλη τῶν Δόγηδων. Τὸ ἴδιο φυσικὰ ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ ἄλλα βενετοκρατούμενα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Ἰονίου. Ὅσο γιὰ τὴν αὔξησιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν Ναυπλιέων στὰ χρόνια μετὰ τὸ 1533 (βλ. σ. 65), αὐτὸ ὀφείλεται στὴ συρροή Ναυπλιέων στὴ Βενετία μετὰ τὴ βενετοτουρκικὴ συνθήκη τῆς 2 Ὀκτωβρίου 1540, πού ὑπογράφηκε μὲ γαλλικὴ μεσολάβηση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ Βενετία ἀποδέχτηκε τὴν παράδοση τοῦ Ναυπλίου καὶ τῆς Μονεμβασίας. Αὐτὴ ἡ συρροή Ναυπλιέων πρὸς τὴν Ἑλληνικὴ Ἀδελφότητα Βενετίας στάθηκε ὁπωσδήποτε εὐεργετικὴ γι' αὐτὴν, γιὰ τὴν τῆς ἔδωσε μερικὲς ἀπὸ τίς πιά ἀξιόλογες προσωπικότητες τοῦ 16ου αἰώνα. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ παρουσία Σέρβων, πού μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Božidar Vuković, ἢ ἀλλιῶς Διονύσιο Δάλλα Βέκκια, παίζουν τὴν περίοδο αὐτὴ ἕνα σημαντικό ρόλο στὴ ζωὴ τῆς Ἀδελφότητος. Στὸ δεύτερο κεφάλαιο ἐξετάζεται ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν τῆς Ἀδελφότητος (σσ. 71-74), πού μὲ ἀπόφαση τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα δὲν ἔπρεπε νὰ ὑπερβαίνουν τὰ 250 (γιὰ τίς γυναῖκες τὸ ποσοστὸ ἦταν ἀπεριόριστο): σ' ὅλα τὰ χρόνια τῆς λειτουργίας τοῦ Σωματείου — μὲ μιὰ ἐξαίρεση τὸν 19ο αἰώνα — τὰ μέλη του δὲν ξεπέρασαν τοὺς 250. Ἐδῶ μάλιστα ἔχουμε καὶ ἕνα πρόβλημα: ὁ ἀριθμὸς 250 τῶν μελῶν τοῦ Σωματείου παρουσιάζει ἀρκετὴ διαφορὰ σὲ σχέση μὲ ἄλλες πηγές πού ἀνεβάζουν τοὺς Ἕλληνας τῆς Βενετίας σὲ πέντε καὶ περισσότερες χιλιάδες. Βέβαια τὸ πρόβλημα τῆς διαφορᾶς τοῦ κλειστοῦ ἀριθμοῦ τῶν 250 μελῶν μὲ τὸ μεγάλο ἀριθμὸ τῶν κατοίκων θὰ συνεχιστεῖ καὶ στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες: ἔτσι ἔχουμε παραδείγματα προσώπων, καὶ σημαντικῶν καμιά φορά, πού δὲν φέρονται ἐγγεγραμμένοι στὴν Ἀδελφότητα. Ἡ συγγραφεὺς θίγει τὸ πρόβλημα αὐτό, χωρὶς ὅμως νὰ προχωρεῖ στὴ λύση του — λείπουν ἄλλωστε ἀκόμη πολ- λά στοιχεῖα.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο ἐξετάζονται τὰ ἐπαγγέλματα τῶν μελῶν τῆς Ἀδελφότητος (σσ. 75-142): ἀπλοὶ ἐπαγγελματίες (ράφτες, κατασκευαστὲς σπαθιῶν, τεχνίτες πού δούλευαν τὸ χρυσό, κουρεῖς, ζωγράφοι, σπετσιέρηδες, καλαφάτηδες, κτίστες, μαραγκοί): ἐδῶ παρουσιάζονται καὶ ὀρισμένα γυναικεῖα ἐπαγγέλματα: οἰκοκυρές, μοναχές, κεντήστρες, τροφοί, οἰκονόμοι καὶ βοηθοὶ καὶ μιὰ περίπτωσις δύο ἀδελφῶν ἀυλικῶν τῆς βασίλισσας τῆς Κύπρου Κατερίνας Cornaro. Ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων λογίων στοὺς κόλπους τῆς Ἀδελφότητος καὶ πού ἦταν: ὁ Γεώρ-

Φανής Μαυροειδή, *Συμβολή στην ιστορία της 'Ελληνικής' Αδελφότητας Βενετίας στο ΙΣΤ' αιώνα*, "Έκδοση του Β' Μητρώου 'Εγγραφών (1533-1562)", Αθήνα 1976, 8ο, σσ. 372.

Πόσο πολύτιμη είναι ή συστηματική και σχολιασμένη έκδοση τών μνημείων τής ελληνικής ιστορίας φαίνεται από την έκδοση του κώδικα υπό τὰ στοιχεία Β' Μητρώων 'Εγγραφών (1533-1562) του 'Ελληνικού 'Ινστιτούτου Βενετίας, πού αποτελεί μάλιστα και τή διδακτορική διατριβή τής συγγραφέως. 'Η συγγραφέως, πλαισιώνοντας τόν κώδικα αυτόν και με άλλες ανέκδοτες πηγές προερχόμενες από διάφορα βενετικά αρχεία και τὰ αρχεία του 'Ελληνικού 'Ινστιτούτου Βενετίας, μάς έδωσε μιὰ πολύ σαφή εικόνα τής 'Ελληνικής 'Αδελφότητας Βενετίας στον 16ο αιώνα ή καλύτερα λίγο πριν τὸ 1533 και λίγο μετά τὸ 1562· εκτός όμως από τὸ ανέκδοτο αρχειακό υλικὸ στήν παρούσα διατριβή χρησιμοποιήθηκε με ἐπιτυχία και δημοσιευμένο υλικὸ πού είχε μείνει ὡς τώρα ανεκμετάλλευτο.

Τὸ βιβλίο τής Φανής Μαυροειδῆ χωρίζεται σὲ δύο μέρη. Στὸ πρῶτο ἐξετάζεται ἡ 'Αδελφότητα τών 'Ελλήνων τής Βενετίας ὡς Σωματεῖο· πιδ συγκεκριμένα τὰ πέντε κεφάλαια του πρώτου μέρους ἀναφέρονται: στή νομική και ἐκκλησιαστική θέση τής 'Αδελφότητας (σσ. 12-17) μὲς στήν πολυμορφία του βενετικού κράτους, στήν ἐσωτερική διοίκησή της και στοὺς φορεῖς της (σσ. 18-31): τὸν γαστάλδο—πού ἦταν ὁ Πρόεδρος, θὰ λέγαμε του Σωματείου—τὸν ἀβικάριο (ένας εἶδος ἀναπληρωτῆ του Προέδρου), τοὺς γοβερνατόρους, τοὺς δεκάνους, τὸν σκριβάνο, τὸ γραμματέα δηλ., τοὺς συνδίκους πού ἦταν ἐπιφορτισμένοι με τὸ διαχειριστικὸ ἔλεγχο του Διοικητικοῦ Συμβουλίου και τέλος τὴ Γενική Συνέλευση, τὸ λεγόμενο *Capitolo Generale*. Στὸ τρίτο κεφάλαιο ἡ συγγραφέως ἐξετάζει τοὺς ἔμμισθους ὑπαλλήλους τής 'Αδελφότητας (σσ. 32-39): τοὺς ἐφημέριους, πού ὁ ρόλος τους ἦταν ιδιαίτερα σημαντικὸς στή ζωὴ τής 'Αδελφότητας, και τοὺς ψάλλτες. Στὸ διάστημα μάλιστα αὐτὸ ἡ 'Αδελφότητα εἶχε τὴν καλὴ τύχη νὰ ἔχει ἄξιους ἱερεῖς πού πολὺ βοήθησαν στήν προκοπὴ της ὅπως: τὸν 'Ιωαννίκιο Καρτάνο¹, τὸν Νικόλαο Μαλαξό, τὸν παπποῦ του Θωμᾶ Φλαγγίνη Θωμᾶ Αὐλωνίτη, τὸν Βασίλειο Βάρελη, τὸν Παχώμιο Μακρῆ κ.ἄ. Στὸ τέταρτο κεφάλαιο γίνεται λόγος γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ και τίς δραστηριότητες τής 'Αδελφότητας (σσ. 40-51): τὰ ἔθιμά της, τὸ σχολεῖο και τὸ νοσοκομεῖο, τὸ ναὸ και τὰ ἄλλα συναφῆ οἰκοδομήματα πού διευκόλυναν τὴ λειτουργία της. Οἱ οἰκονομικοὶ πόροι τής 'Αδελφότητας ἦταν οἱ συνδρομές, τὸ δικαίωμα ἐγγραφῆς, ὁ δίσκος τής ἐκκλησίας, οἱ κηδεῖες και οἱ διάφορες δωρεές μελών τής 'Αδελφότητας, τὰ κληροδοτήματα, πού ἀποτελοῦν μιὰ βασικὴ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση του Σωματείου σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τής ιστορικῆς πορείας του, και τέλος ἡ οἰκονομικὴ ἐκμετάλλευση τών κτισμάτων. Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ διευρυν-

1. Στὸ μεταξὺ ἔχει κυκλοφορήσει ἡ μελέτη τής καθηγ. 'Ελ. Κακουλίδη - Πάνου, 'Ιωαννίκιος Καρτάνος, Συμβολή στή δημόδη πεζογραφία του 16ου αἰώνα, *Θησαυρίσματα* 12 (1975) 218-256, με πολλὲς ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες ἀπὸ τὴ ζωὴ του Καρτάνου στήν 'Αδελφότητα.

γιος Κορίνθιος, ὁ Θεόδωρος Σπανδούνης, ὁ Νικόλαος Κράσσοσ, ὁ Ἀντώνιος Ἐπαρχος, ὁ Ἀνδρόνικος Νούκιος, ὁ Ἰάκωβος Τριβώλης, ὁ Ἰωάννης Κορωνάιος, ὁ Νικόλαος Σοφιανός, ὁ Μιχαήλ Μεμπρέ, ὁ Ἀλέξανδρος Νερούλης, οἱ Βασίλειος, Ἰππόλυτος καὶ Νικόλαος Βάρελης, ὁ Ἀντώνιος Τελουντάς, ὁ Ἰωάννης Βεντράμος, ὁ Ἰωάννης Κατέλος, ὁ Μιχαήλ Κοντολέος, ὁ Νικόλαος Τελουντάς, ὁ Σταυράκιος Μαλαξός, ὁ Γρηγόριος Μαλαξός, ὁ Κορνήλιος Μόρμορης, ὁ Ἰωάννης Μόρμορης καὶ ὁ Ἀνδρέας Δαρμάριος. Στὴ συνέχεια ἡ συγγραφεὺς ἀσχολεῖται μὲ τοὺς Ἕλληνας στρατιῶτες (stradioti) ποὺ ἦταν στὴν ὑπηρεσία τῆς Γαληνότητας· ἐξετάζονται μάλιστα ἐδῶ οἱ περιπτώσεις 33 στρατιωτῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους 8 μόνον ἐνδιαφέρθηκαν γιὰ τὰ κοινά. Τὴ μεγάλη ὅμως δύναμη στὴν Ἀδελφότητα ἀντιπροσώπευαν οἱ ναυτικοὶ καὶ οἱ ἔμποροι, ποὺ εἶχαν κατορθώσει νὰ ἐλέγχουν τὸ ἐμπόριο στὴ Μεσόγειο καὶ γενικότερα τὸν ἐμπορικὸ χῶρο τῆς Τουρκοκρατούμενης Ἀνατολῆς. Δίνεται ἔτσι ἡ εὐκαιρία στὴ συγγραφέα νὰ ἐξετάσει τὶς ποικίλες δραστηριότητες ποὺ εἶχαν ἀναπτύξει οἱ Ἕλληνες ἐμπορευόμενοι καὶ ναυτικοὶ ποὺ ἦταν καὶ μέλη τῆς Ἀδελφότητας, ὅπως οἱ οἰκογένειες Βεργῆ, Κουβλῆ, Σαμαριάρη, Καλβοκορέση¹, Κουρκουμέλη, ὁ Μ. Καντακουζηνός κ.ἄ. Στὸ τέταρτο κεφάλαιο ἡ συγγραφεὺς ἀσχολεῖται μὲ τὶς ἐσωτερικὲς ἐριδες ποὺ προκαλοῦσαν τὴν ἐπέμβαση τῶν βενετικῶν ἀρχῶν καὶ ποὺ κατέληγαν στὸ τέλος σὲ βάρος τῶν Ἑλλήνων (σσ. 143-148). Στὰ χρόνια αὐτὰ ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν δύο βασικὲς ἐριδες: ἡ ἀναταραχὴ τῶν ἐτῶν 1533-1534 ποὺ εἶχε ὑπαίτιο τὸν Ἀρσένιο Ἀποστόλη καὶ ποὺ εἶχε διγάσει τὴν Ἀδελφότητα, μὴ καὶ ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ὑποστήριξε τὸν ἀντίπαλο τοῦ Ἀποστόλη, Καρτάνο. Τὸ δεύτερο θέμα ἀφοροῦσε στὴν ὑπόθεση τοῦ ἱερέα Νικολάου Τριζέντου ποὺ εἶχε διγάσει ξανά τὴν Ἀδελφότητα στὰ χρόνια 1540-1542. Στὸ τέλος ἔχουμε τὸ Ἐπίμετρο, ὅπου συνοψίζονται τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν ἐπιμέρους θεμάτων ποὺ ἐξετάστηκαν στὰ προηγούμενα κεφάλαια.

Στὶς σσ. 155-168, ποὺ ἡ συγγραφεὺς ὀνομάζει Παράρτημα, ἀκολουθεῖ ἡ ἐκδοση τοῦ κώδικα· σημειώνουμε τὴν πολὺ κατατοπιστικὴ εἰσαγωγὴ στὴν ἐκδοση ποὺ ἀκολουθεῖ καὶ ποὺ λύνει πολλὰ προβλήματα κυρίως σ' ὅ,τι ἀφορᾷ στὴ γραφειοκρατικὴ τυπολογία τοῦ Κώδικα.

Καὶ μιὰ παρατήρηση: Ἐδῶ, στὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἐκδόσεως τοῦ κώδικα, τὰ ὀνόματα ποὺ εἶναι γραμμένα ἰταλικά θὰ μπορούσαν νὰ μεταγραφοῦν στὰ ἑλληνικά — δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ διατηρηθεῖ ἡ ἰταλικὴ γραφή, ἀφοῦ γνωρίζουμε ἄλλωστε τὸν ὀρθὸ τύπο τους, π.χ. Antonio Cochini, Manoli Caparis, Zorzi Luzi, Nicolo Dono κτλ. (σ. 162). Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ συγγραφεὺς ἀκολουθεῖ μὲ ἐπιτυχία τοὺς κανόνες τῆς διπλωματικῆς ἐκδόσεως.

Περὶ τὸ εἶναι νὰ σημειώσουμε ὅτι τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ μᾶς δίνει ἡ διατριβὴ αὐτὴ ἀνοίγουν τὸ δρόμο στὴν ἐξέταση ποικίλων θεμάτων τοῦ μεταβυζαντινοῦ κόσμου· τὰ πρὸ βασικά νομίζω πὼς θὰ πρέπει νὰ τὰ ἀναζητήσουμε στὴν προσωπογραφία τῶν λογίων τῆς Διασπορᾶς (ἓνα θέμα τόσο ἄγνωστο

1. Ἐς συμπληρώσουμε ἐδῶ τὴν πληροφορία τοῦ Θωμᾶ Παπαδοπούλου, Αἰγαιοπελαγίται μαθηταὶ τοῦ ἐν Ρώμῃ Φροντιστηρίου τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, *EEKM* 8 (1970) 511, ποὺ ἀναφέρεται σὲ δύο Χιώτες μαθητὲς τοῦ Κολλεγίου στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα, τὸν Εὐστράτιο καὶ τὸν Ἰωάννη Καλβοκορέση.

ακόμη) και στην έρευνα τής νέας ελληνικής οικονομικής ιστορίας με τη δραστηριότητα των εμπόρων τής 'Αδελφότητας. Σ' ό,τι αφορά στο τελευταίο, εκτός από τις έντελώς σχεδιασματικές μελέτες τής Σοφίας 'Αντωνιάδη, που αναφέρονται βέβαια στην παρούσα διατριβή, έχουμε άλλες δύο ακόμη πρόσφατες μελέτες: ή πρώτη τής Κρίστας Παναγιωτοπούλου, "Έλληνες ναυτικοί και πλοιοκτῆτες από τὰ παλαιότερα οικονομικά βιβλία τής 'Ελληνικής 'Αδελφότητας Βενετίας (1536-1576)", *Θησαυρίσματα* 11 (1974) 284-352, και ή δεύτερη του Βασίλη Κρεμμυδά, 'Ιστορία του ελληνικού εμπορικού οίκου τής Βενετίας Σελέκη και Σάρου. Μιά στατιστική προσέγγιση, *Θησαυρίσματα* 12 (1975) 171-199, που αναφέρεται όμως σε κατοπινά χρόνια. Το πλούσιο υλικό του 'Ελληνικού 'Ινστιτούτου Βενετίας και των βενετικών αρχείων θά μπορούσε να προσφέρει ουσιαστικά συμπεράσματα στη μελέτη τής νέας ελληνικής οικονομικής ιστορίας, που προχωρεί ακόμη με τόσο άργο ρυθμό.

ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ

J.-P. Filippini, L. Meignen, C. Roure, D. Sabatier, G. Stéphanidès, Dossiers sur le commerce français en Méditerranée orientale au XVIIIe siècle. Préface de R. Besnier et de N. Svornos. Travaux et recherches de l'Université de Droit, d'Economie et de Sciences Sociales de Paris (II), P. U. F., Paris 1976. 8ο, σ. 251.

Οι τρεις βασικές μελέτες του τόμου (Meignen, Roure, Sabatier) άποτελούν διπλωματικές εργασίες (Mémoires de Maîtrise) τελειοφοίτων φοιτητών του Πανεπιστημίου Νομικών, Οικονομικών και Κοινωνικών 'Επιστημών του Παρισιού (Paris II). Το έργο συμπληρώνεται από μια ανεξάρτητη μελέτη για τή γαλλική παροιμία του Λιβόρνου του J.-P. Filippini, γνωστού και από άλλες εργασίες του για τὸ γαλλικό εμπόριο του Λιβόρνου, καθώς και από μία έπιλογή βιβλιογραφίας και ένα συνοπτικό όδηγό για τις γαλλικές αρχειακές πηγές σχετικά με τὸ γαλλικό εμπόριο στην 'Ανατ. Μεσόγειο, του Γ. Στεφανίδη. 'Ο πρόλογος των καθηγητών Desnier και Σβορώνου τοποθετεί τις μελέτες του τόμου σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο και ταυτόχρονα άποτελεί μια πρώτη άποτίμησή τους.

Πριν προχωρήσω σε μια παρουσίαση των τριών μελετών ξεχωριστά ή καλύτερα πριν συζητήσω τις πιο σημαντικές πλευρές των προβλημάτων που πραγματεύονται, θά ήθελα να έπισημάνω μερικά κοινά χαρακτηριστικά τους: Και οι τρεις εργασίες άποτελούν τὸν καρπὸ μιᾶς πρώτης έπαφής νέων έρευνητών τόσο με τὰ προβλήματα που πραγματεύονται όσο και με τὸ διαθέσιμο υλικό. Σάν διπλωματικές εργασίες έχουν τὰ ίχνη του τρόπου προπαρασκευής τους, δηλαδή του περιορισμένου χρόνου έρευνας και σύνταξης. 'Ετσι μια σχετική μονομέρεια, άλλοτε βιβλιογραφική και άλλοτε αρχειακή, έμφανίζεται αναπόφευκτη. 'Υπάρχουν μάλιστα στιγμές που ό ένημερωμένος άναγνώστης αισθάνεται σάν σοβαρή έλλειψη τή μη σύνδεση μερικών σημείων αυτών των μελετών με ό,τι έχει ήδη κατακτηθεί ή με ό,τι άποτελεί άνοιχτό ή άντιλε-

γόμενο πρόβλημα τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας. Σ' αὐτὸ ἔρχεται νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ ἴδια ἢ φύση μελετῶν ἑνὸς τύπου ποῦ εὐνοεῖ μιὰ συγκεκριμένη κατηγορία ὑλικοῦ καὶ ὠθεῖ πρὸς μιὰ ὀρισμένη κατεύθυνση, ὄχι μόνο τὴν ἔρευνα καὶ τὴν διάρθρωση τῆς ὕλης, ἀλλὰ καμιά φορὰ καὶ τὸν ἴδιο τὸν ἐπιστημονικὸ πρόβληματισμό. Μελέτες γιὰ τὶς ἐμπορικὲς σχέσεις δύο χωρῶν μὲ βάση τὴν προξενικὴ ἀλληλογραφία ἢ μελέτες γιὰ τὶς ἀπόψεις περὶ ἐμπορίου ἑνὸς πρεσβευτῆ μὲ βάση τὴν διπλωματικὴ ἀλληλογραφία, ὑποχρεωτικὰ ὑπόκεινται σὲ περιορισμούς ποῦ δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ ξεπεράσει ὁ ἐρευνητής.

Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις, μὲ τὸ νὰ τοποθετοῦν τὶς κρινόμενες ἐργασίες στὸ πανεπιστημιακὸ τους πλαίσιο, δὲν ἀποσκοποῦν, μὲ κανένα τρόπο, νὰ μειώσουν οὔτε τὴν ἀξία τῶν ἰδίων ξεχωριστὰ οὔτε τοῦ τόμου συνολικά. Ἀντίθετα, ὅπως θὰ φανεῖ στὴ συνέχεια, ἡ πληθώρα τῶν εἰδήσεων καὶ ὁ πλούσιος προβληματισμὸς τῶν μελετητῶν κάνει αὐτὲς τὶς μονογραφίες πολὺτιμι ἀπόκρημα γιὰ τὴ φτωχὴ βιβλιογραφία τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἱστορίας τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας γενικότερα.

*

1) *Claude Roure*, «La réglementation du commerce français au Levant sous l'ambassade du Marquis de Villeneuve, 1728 - 1741», σσ. 33-101.

Ἡ μελέτη τῆς *Claude Roure* φέρνει στὴν ἐπιφάνεια τὰ στοιχεῖα ἑνὸς ἀνταγωνισμοῦ, ποῦ σίγουρα ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ ἐλκυστικότερα θέματα τῆς νεώτερης εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας: ἐκεῖνου ἀνάμεσα στὴν «ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου» καὶ τὸν «παρεμβατισμό». Μιὰ πτυχὴ αὐτοῦ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ὅπως διεξάγεται στὸν ἄξονα Μασσαλία-Κωνσταντινούπολη μᾶς ἀποκαλύπτει ἡ ὑπηρεσιακὴ ἀλληλογραφία τοῦ πρεσβευτῆ τῆς Γαλλίας *Marquis de Villeneuve* μὲ τὸν ὑπουργὸ τῶν Ναυτικῶν *Maurer*, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ τὸ βασικὸ τεκμηριωτικὸ ὕλικὸ τῆς μελέτης.

Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ πρεσβευτῆ καὶ ἡ δράση του περιστρέφεται φυσικὰ γύρω ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν προϊόντων ποῦ ἀποτελοῦν ἀντικείμενο τοῦ ἐμπορίου, εἰσαγωγικοῦ καὶ ἐξαγωγικοῦ, στὴν περιοχὴ: τὸ σιτάρι, τὸ λάδι, τὸ λουλάκι, ὁ καφὲς κτλ. Ἀλλὰ τὸ προϊόν πάνω στὸ ὁποῖο ἀποκρυσταλλώνεται ἡ ἀντιδικία καὶ ἐκφράζονται σαφέστερα οἱ διαφορετικὲς ἀντιλήψεις εἶναι τὰ ὑφάσματα.

Ὅπαδοί τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἐμπορίου οἱ μεγάλἐμποροι τῆς Μασσαλίας, οἱ μικρότεροι τῆς Κωνσταντινούπολης, τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων ἐμπορικῶν σταθμῶν τῆς Μεσογείου. Μαζί τους οἱ παραγωγοὶ ὑφασμάτων τοῦ Λανγκεντόκ, μικροὶ καὶ μεγάλοι. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὀχθὴ ἐκεῖνοι ποῦ δὲν βλέπουν στὴν ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου παρὰ τὴν «ἀναρχία τοῦ ἐμπορίου», καὶ σὰν μοναδικὸ ἀντίδοτο προτείνουν τὸν κρατικὸ παρεμβατισμό. Ἐκφραστὴς καί, σύμφωνα μὲ τὴ συγγραφέα, σ' ἓνα μεγάλο βαθμὸ ἐμπνευστῆς μιᾶς παρεμβατικῆς πολιτικῆς στὴ δράση τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορίου στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο εἶναι ὁ πρεσβευτῆς στὴν Κωνσταντινούπολη *Marquis de Villeneuve*. Καθὼς ὅμως ὁ ἴδιος πιστεύει ὅτι τὰ προβλήματα τοῦ γαλλ-

κοῦ ἐμπορίου ἔχουν τὶς ρίζες τους ὄχι μόνο στὴν Ἀνατολή ἀλλὰ κυρίως στὴ Μασσαλία, προτείνει νὰ ἀρχίσει ἀπὸ ἐκεῖ ὁ παρεμβατισμὸς, καὶ μὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἀλληλογραφεῖ μὲ τὸν προϊστάμενό του ὑπουργό. Ὁ τελευταῖος, εὐαίσθητος στὰ ἐπιχειρήματα τοῦ πρεσβευτῆ, παίρνει κατὰ καιροὺς μερικὰ ἡμίμετρα, πού δὲν μποροῦν ὅμως νὰ συγκροτήσουν μιὰ συνεπῆ παρεμβατικὴ πολιτικὴ, οὔτε νὰ πείσουν τοὺς ἐνδιαφερομένους γιὰ τὴ χρησιμότητά τους.

Ἡ συγγρ. δὲν θέλει νὰ προχωρήσει περισσότερο στὸ βάθος τοῦ προβλήματος. Θεωρεῖ ὅτι τὰ στοιχεῖα πού διαθέτει εἶναι ἀνεπαρκῆ· μιὰ τέτοια κρίση, καταλήγει (σ. 90), πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα ἀναλυτικότερης καὶ στηριγμένης σὲ περισσότερα ποσοτικὰ στοιχεῖα ἔρευνας. Τὸ ὕλικό της ὅμως δὲν τὴν ἀφήσε ἀνεπηρέαστη. Ἡ ἐπίμονη καὶ συστηματικὴ ἐργασία τοῦ Villeneuve πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς πραγματοποίησης τῶν σχεδίων του, ἡ σοβαρότητα τῶν προθέσεων του, τὴν κάνει νὰ γράψει (σ. 73) ὅτι ὁ πρεσβευτῆς, ἀπογοητευμένος μερικὲς φορὲς ἀπὸ τὴν ἀποδοτικότητα τῶν ρυθμίσεων του, «προτείνει λύσεις πολὺ πιὸ ριζικὲς, πού θυσιάζουν ὀλοκληρωτικὰ τὰ ἀτομικὰ συμφέροντα τῶν ἐμπόρων στὸ γενικὸ συμφέρον τοῦ ἐμπορίου». Ἔτσι βέβαια, ἄθελά της, ἡ συγγρ. μπαίνει στὴν οὐσία τοῦ προβλήματος.

Ἄλλὰ ποῦ μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ νόημα μιᾶς τέτοιας ἀντίφασης (ἀτομικὰ συμφέροντα τῶν ἐμπόρων - γενικὸ συμφέρον τοῦ ἐμπορίου), στὸν ἀρχόμενο 18ο αἰώνα; Σὲ ποῖο βαθμὸ μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν ἀφηρημένα συμφέροντα τοῦ ἐμπορίου, ἔξω ἀπὸ τὰ συμφέροντα τῶν συγκεκριμένων ἐμπόρων, σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τοῦ πιὸ ἄγριου ἀνταγωνισμοῦ, ὅπου ἡ βία, ἡ ἀπάτη καὶ τὸ ἔντιμο κέρδος δένονται σὲ μιὰν ἀξεδιάλυτη ἐνότητα πού, στὸ κάτω - κάτω, ἀποτελεῖ τὴν ιδιοτυπία αὐτοῦ τοῦ πρωτοφανέρωτου στὴν ἀνθρωπότητα φαινομένου πού ἡ ἱστορία ὀνόμασε καπιταλισμό;

Στὸ ἐπίπεδο τῶν «ἀπόψεων» τὰ πράγματα ἐμφανίζονται περισσότερο περίπλοκα. Ἔτσι δύσκολα μποροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε τὶς συγκεκριμένες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν οἰκονομία πού ἐκπροσωπεῖ ὁ Villeneuve καὶ νὰ κατανοήσουμε τὴν ἐπιμονή του γιὰ νὰ τὶς ἐπιβάλλει, τὴ στιγμή πού οἱ φορεῖς τῆς παραγωγῆς καὶ τοῦ ἐμπορίου θεωροῦν τὸν παρεμβατισμὸ του καταστρεπτικὸ γιὰ τὶς δραστηριότητές τους.

Ὁ «μερκαντιλισμὸς» εἶναι βέβαια τὸ θεωρητικὸ ὑπόβαθρο τῶν ἀπόψεων τοῦ πρεσβευτῆ. Ἄλλὰ στὸ βαθμὸ πού ὁ μερκαντιλισμὸς δὲν εἶναι παρὰ μιὰ μεταγενέστερη κωδικοποίηση διάσπαρτων καὶ χωρὶς μεγάλη συνοχὴ ἀπόψεων, τὸ νὰ τοποθετήσουμε τὴ δράση τοῦ Villeneuve σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο, ὅσο εἶναι ἀπαραίτητο, τόσο εἶναι ἀνεπαρκές. Καὶ πράγματι ἡ συγγρ. δὲν ἐπιμένει ιδιαίτερα σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο.

Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση θὰ μπορούσε νὰ νομίσει κανεὶς ὅτι ὁ παρεμβατισμὸς τοῦ Villeneuve ἀποσκοπεῖ νὰ ἀνεβάσει τὴν ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς καὶ τοῦ ἐμπορίου σ' ἓνα ἀνώτερο ἐπίπεδο, λύνοντας ἔτσι προβλήματα δομικὰ τοῦ συστήματος. Ὅπως θὰ δοῦμε ὅμως στὴ συνέχεια, κάτι τέτοιο δὲν ἐπαληθεύεται. Ἡ δράση του θυμίζει περισσότερο «συντεχνιακὲς ρυθμίσεις», ἀνεκτὲς ἀκόμη στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία καί, ἀπὸ ἀδράνεια, ἀγαπητὲς σὲ ὀρισμένους κύκλους τῆς γαλλικῆς διοίκησης καὶ διπλωματίας, πού οἱ παράγοντες ὅμως τῶν ἀναπτυσσομένων παραγωγικῶν δυνάμεων θεωροῦν περισσότερο σὰν ἐμπόδια παρὰ σὰν μηχανισμοὺς προστασίας ἀπὸ τοὺς παραλο-

γισμούς του ανταγωνισμού. Οι αποθῆκες τῆς Κωνσταντινούπολης, τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Σμύρνης εἶναι γεμάτες με ἀδιάθετα γαλλικά ὑφάσματα πού οἱ τιμές τους πέφτουν, μᾶς λέγει ἡ συγγρ. Ἀλλά οἱ μεγαλέμποροι τῆς Μασσαλίας, με τῆ σύμφωνη γνώμη τῶν παραγωγῶν τῆς ἐνδοχώρας, δὲ σταματοῦν τὶς ἀποστολές. Προφανῶς κάτι δυσδιάκριτο κρύβεται κάτω ἀπ' αὐτὰ τὰ φαινόμενα.

Θὰ ἦταν δύσκολο νὰ δεχθοῦμε ὅτι οἱ ἐπιχειρηματίες τῆς Μασσαλίας δὲν κατανοοῦν τὸ συμφέρον τους: ἴσως ἐκεῖνος πού δὲν τὸ κατανοεῖ νὰ εἶναι ὁ Villeneuve. Πράγματι σ' αὐτὲς τὶς πρῶτες φάσεις ἀνάπτυξης τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων, τὸ κέρδος εἶναι κρυμμένο μέσα στὸν περίπλοκο τρόπο τοῦ σχηματισμοῦ τῶν τιμῶν καὶ γενικότερα τῆς διεξαγωγῆς τοῦ ἐμπορίου, κι αὐτό, ἐμπειρικά ἔστω, τὸ γνωρίζουν οἱ Μασσαλιῶτες μεγαλέμποροι. Ἀντίθετα, τὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης αὐτῆ τὴν ἐποχὴ δὲν ἐπιτρέπει στὸν διπλωμάτη Villeneuve νὰ δεῖ καθαρότερα. Βλέπει τὴν τιμὴν σὰν ἓνα στατικό ποσὸ καὶ τὴ διαμόρφωσή της σὰν ἓνα λογιστικὸ ἄθροισμα.

Ἀντίθετα, οἱ ἀντιλήψεις τῶν φορέων τῆς παραγωγῆς καὶ τοῦ ἐμπορίου διαμορφώνονται διαφορετικά: Σ' αὐτὸ τὸ ἐμπόριο τῶν σχετικῶν μεγάλων ἀποστάσεων ἢ τιμῆ τοῦ ἐμπορεύματος, τοῦ ὑφάσματος στὴν περίπτωση αὐτῆ, δὲν ἔχει καμιά αὐτοτέλεια καὶ δὲν εἶναι με κανένα τρόπο προσδιοριστική. Μιὰ σειρά ὀλόκληρη ἀπὸ στοιχεῖα παρεμβαίνουν πού τὴν ἀναδιαμορφώνουν σιωπηρά: Ἡ διαφορετικὴ τιμὴ τῶν νομισμάτων, ἓνας τομέας στὸν ὅποιον ἐνσωματώνονται κάθε φορὰ ὅλα τὰ θετικὰ ἢ τὰ ἀρνητικὰ χαρακτηριστικὰ μᾶς οἰκονομίας, τὸ παιχνίδι τῶν προθεσιμῶν πληρωμῆς σὲ συνδυασμὸ με τὶς τεράστιες διαφορὲς τῶν ἐπιτοκίων στὶς διαφορετικὲς οἰκονομίες, τὸ κέρδος ἀπὸ τὴ μεταφορὰ τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο στὴ Γαλλία, καὶ ἀκόμη, μέσα λιγότερα ὀρθόδοξα, ὅπως τὸ ψεύτικο μέτρο καὶ γενικότερα ὅλα ἐκεῖνα τὰ τεχνάσματα πού μετέρχεται ὁ καπιταλισμὸς σ' αὐτὴ τὴν κατ' ἐξοχὴ ἀνταγωνιστικὴ του φάση.

Ἡ μελέτη τῆς Claude Roure ἀνασύρει εὐγλωττα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Villeneuve σχετικὰ με τὶς ἀπόψεις του περὶ ἀγορᾶς, πού μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ κατανοήσουμε μιὰ ἄλλη πτυχὴ τῶν μερικαντιστικῶν του ἰδεῶν, καὶ πού γενικότερα δείχνουν τὸ σαθρὸ θεωρητικὸ ὑπόβαθρο τῆς οἰκονομικῆς «θεωρίας» τοῦ πρεσβευτῆ.

Ὅλη ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Villeneuve καὶ ἡ δράση του στηρίζεται πάνω στὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ ἀγορὰ τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου εἶναι ὄχι μόνον στάσιμη—πράγμα πού καὶ καθαυτὸ εἶναι συζητήσιμο—ἀλλὰ καὶ δὲν ἐπιδέχεται διεύρυνση. Σ' ἓνα ἐπίπεδο θεωρητικότερο μάλιστα, φαίνεται ὅτι, γι' αὐτόν, δὲν εἶναι μόνον οἱ ὀθωμανικὲς ἰδιομορφίες πού δίνουν στὴ συγκεκριμένη ἀγορὰ αὐτὸ τὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ κάτι χειρότερο, καμιά ἀγορὰ δὲν ἐπιδέχεται διεύρυνση. Συνεπῶς τὸ συμφέρον τοῦ ἐμπορίου εἶναι ὄχι νὰ διαθέσει περισσότερα προϊόντα, ἀλλὰ νὰ διαθέσει σὲ ὅσο γίνεται ψηλότερη τιμὴ τὸ σταθερὸ ποσὸν (φυσικὰ φανταστικὸ καὶ ἀπροσδιόριστο) πού ἀντιστοιχεῖ στὴ συγκεκριμένη ἀγορὰ. Βέβαια, ὑπάρχει καὶ τὸ θέμα τῶν ἀνταγωνιστῶν, τῶν Ἀγγλῶν π.χ., ἢ τῶν Ὀλλανδῶν κτλ., πού ἀνατρέπουν τὴν ἀρμονία τῆς ἀγορᾶς. Γιὰ ὅλους αὐτοὺς ἔχει ὁ Villeneuve κάποια σχέδια πού θὰ καταστρέψουν

τὸ ἐμπόριό τους, σχέδια πού ὁ οὐτοπικός τους χαρακτήρας δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ ἐξαρθεῖ ἐδῶ.

Ἐξαναγυρίζουμε ὅμως στὴ Μασσαλία. Ἐκεῖ βρίσκεται ἡ ρίζα τοῦ κακοῦ, ἀπὸ ἐκεῖ ξεκινάει ὁ ἄγριος ἀνταγωνισμὸς πού καταστρέφει τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, διαπιστώνει ὁ Villeneuve (σσ. 38-39, 60 κ.ά.). Ἄλλὰ τί ἀκριβῶς συμβαίνει στὴ Μασσαλία; Νομίζω ὅτι ἂν προσέξουμε καλύτερα θὰ δοῦμε ὅτι δὲν γίνεται τίποτα τὸ παράλογο, οὔτε κἂν τὸ ἀνορθόδοξο. Ἀπλούστατα ἐκεῖ παράγεται σὲ μεγάλη ποσότητα ἓνα βιοτεχνικὸ προϊόν πού πρέπει νὰ ἐξαχθεῖ, ἀφοῦ ἡ ἐσωτερικὴ γαλλικὴ ἀγορὰ δὲν ἔχει φτάσει σὲ τέτοιο βαθμὸ ἀνάπτυξης πού νὰ μπορεῖ νὰ καταναλώσει ἡ ἴδια τὴ βιομηχανικὴ τῆς παραγωγή. «Πέφτουν οἱ τιμές», προειδοποιεῖ ὁ πρεσβευτῆς. «Τόσο τὸ καλύτερο», ἀπαντᾷ τὸ ἐπιμελητῆριο, «αὐτὸ θὰ κάνει νὰ πέσουν τὰ ἡμερομίσθια» (σ. 63).

Γιὰ ποιὲς τιμές μιλά λοιπὸν ὁ Villeneuve;

Πράγματι, κάθε προσπάθεια γιὰ ἐκλογίκευση τῶν καπιταλιστικῶν μηχανισμῶν αὐτῆ τὴν ἐποχὴ μοιάζει οὐτοπικὴ, μοιάζει μὲ νοσταλγία ἐνὸς χαμένου εἰρηνικοῦ καὶ ἔντιμου κόσμου καὶ ὄχι μὲ μιὰ ρεαλιστικὴ πολιτικὴ πού θὰ μπορούσε νὰ βοηθήσει τὴν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς καὶ νὰ μετατρέψει τὶς μορφές καὶ τὸ χαρακτῆρα τῆς ἴδιας καὶ τῶν ἀνταγωνισμῶν πού γεννᾷ.

Ἡ μελέτη τῆς Claude Roure μᾶς δείχνει παραστατικὰ τὴν ἀποτυχία τῆς παρεμβατικῆς πολιτικῆς τοῦ Villeneuve, καὶ ταυτόχρονα μερικὲς στιγμὲς ἢ μερικὲς νησίδες ἐπιτυχίας, πρᾶγμα πού τελικὰ εἰκονογραφεῖ καὶ τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς πολιτικῆς.

*

2) *Louis Meignen*, «Esquisse sur le commerce français du café dans le Levant au XVIIIe siècle», σσ. 103-150.

Οἱ ἐμπορικὲς τύχες τοῦ καφέ στὴν Ἄνατολ. Μεσόγειο τὸν 18ο αἰώνα εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης τοῦ Louis Meignen. Στῆριγμένους βασικὰ σὲ ἀρχεῖακὸ ὕλικὸ τῶν Ἐθνικῶν Ἀρχείων τῆς Γαλλίας ὁ συγγρ. παρακολουθεῖ τὶς ἀλλαγές στὸ ἐμπόριο τοῦ καφέ πού προκλήθηκαν ἀπὸ τὴν αὐξημένη ζήτηση στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα, τὴ συνακόλουθη αὐξηση τῆς τιμῆς, τὴν ὑπερατλαντικὴ διάδοση τῆς καλλιέργειας του καὶ τὶς ἐπιπτώσεις αὐτῶν τῶν ἀλλαγῶν στὴν ἀγορὰ τῆς Μασσαλίας.

Στὸ βαθμὸ πού ὁ καφὲς προέρχεται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴ Μόκα (τέλη τοῦ 17ου - ἀρχές τοῦ 18ου αἰ.), μὲ ἐνδιάμεσο ὑποχρεωτικὸ σταθμὸ τὸ Κάιρο, ἡ Μασσαλία εἶναι τὸ μοναδικὸ κέντρο ἐμπορίου του γιὰ ὀλόκληρη τὴν Εὐρώπη. Μόνο ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, πού εἶναι ἀπὸ τοὺς πρώτους μεγάλους καταναλωτὲς τοῦ καφέ, ἔχει αὐτοτελὲς δίκτυο διανομῆς πού ξεκινάει ἀπὸ τὸ Κάιρο μὲ κατεύθυνση τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ διακλαδώνεται στὰ τοπικὰ ἐμπορικὰ κέντρα.

Ὁ συγγρ. τῆς μελέτης, περιληπτικὰ ἀλλὰ μὲ σαφήνεια καὶ πειστικότητα, περιγράφει (σσ. 120-121) τὴν κρίση πού ὀδήγησε στὴ μεταφύτευση τοῦ καφέ στὶς ἀποικίες καὶ ἀπὸ τότε τὴν ἀδιάκοπη αὐξηση τῆς κατανάλωσής του.

Ἡ αὔξηση τῆς ζήτησης στὴν Εὐρώπη γύρω στὰ 1700-1705 κάνει τὶς τιμὲς νὰ ἀνέβουν ἀπὸ 8-10 sols σὲ 20-25 sols σὲ διάστημα τριῶν-τεσσάρων ἐτῶν, πράγμα πὺ δὴγήγησε σὲ ἐξεγέρσεις στὶς ὀθωμανικὲς πόλεις καὶ στὴν ἀπαγόρευση τῆς ἐξαγωγῆς μὲ σουλτανικὸ διάταγμα τοῦ 1707 (σ. 121). Κάποιες ἀπόπειρες γιὰ λαθρεμπόριο δὲ στάθηκαν ἐπαρκεῖς νὰ παρακάμψουν τὴν ἀπαγόρευση, καὶ ὁ μόνος τρόπος πὺ ἔμενε στοὺς Εὐρωπαίους γιὰ νὰ τὴν ἀντιμετωπίσουν ἦταν νὰ ἀγοράσουν «κατ' εὐθειᾶν» τὸν καφὲ στὴ Μόκα παρακάμπτοντας τὸν Αἰγυπτιακὸ δρόμο, ὅπου ἴσχυε ἡ δρακόντεια σουλτανικὴ ἀπαγόρευση. «Κατ' εὐθειᾶν» στὴ Μόκα ὅμως θὰ πεῖ «μέσω τοῦ ἀκρωτηρίου τῆς Καλῆς Ἑλπίδας», δηλαδὴ σημαντικὴ αὔξηση τοῦ κόστους μεταφορᾶς καὶ ἀπλῶς μετατόπιση τοῦ προβλήματος, γιὰτὶ ἡ αὔξημένη ζήτηση ἔκανε τὶς τιμὲς νὰ ἀνεβαίνουν στὴ Μόκα, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πὺ ἀνέβαιναν στὸ Κάιρο καὶ στὴν Ἀλεξάνδρεια. Ἔτσι ἡ καλλιέργεια τοῦ καφὲ σὲ ἄλλες περιοχές, ἔξω ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ἐμφανίστηκε σὰν ἡ μοναδικὴ διέξοδος ἀπ' αὐτὴ τὴν κατάσταση.

Παρ' ὅλο ὅτι ἡ μονογραφία τοῦ L. Meignen δὲν ἐπεκτείνεται στὴ μελέτη τῶν δυνάμεων καὶ τῶν διαδικασιῶν πὺ κινητοποιήθηκαν στὶς εὐρωπαϊκὲς μητροπόλεις γιὰ τὴ διάδοση τῆς καλλιέργειας τοῦ καφὲ στὶς ἀποικίες, ἐν τούτοις μαθαίνουμε ὅτι μέσα σὲ εἴκοσι περίπου χρόνια ἀπὸ τὴν κρίση τοῦ 1705 καὶ τὴν ἀπαγόρευση τοῦ 1707 οἱ Ὀλλανδοὶ καὶ οἱ Γάλλοι ἦταν σὲ θέση νὰ φέρουν μεγάλες ποσότητες καφὲ στὴν Εὐρώπη, καὶ λίγο ἀργότερα νὰ ἐπιχειρήσουν καὶ ἐξαγωγὲς πρὸς τὴν ἴδια τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Στὴν Ἰάβα οἱ Ὀλλανδοί, στὴ Γουϊάνα ἀρχικὰ οἱ Γάλλοι (ἀπὸ τὸ 1719) καὶ κατόπιν στὴ Γουαδελούπη, τὴ Μαρτινίκα καὶ τὸν Ἄγ. Δομίνικο καλλιεργοῦν ἐντατικὰ καὶ μεταφέρουν στὴν Εὐρώπη τὸ προϊόν πὺ πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια ἦταν τὸ μονοπώλιο τῆς Μόκας.

Ἀλλὰ ποῖες εἶναι οἱ συνέπειες αὐτῆς τῆς διεθνοποίησης τῆς παραγωγῆς καὶ τοῦ ἐμπορίου τοῦ καφὲ γιὰ τὴ Μασσαλία; Χωρὶς νὰ μποροῦμε νὰ μιλήσουμε γιὰ καταστρεπτικὲς συνέπειες, μᾶς λέγει ὁ συγγρ., διαπιστώνουμε τὸν ὅλο καὶ μικρότερο ρόλο τῆς στὸ διεθνὲς ἐμπόριο τοῦ προϊόντος. Πράγματι ἡ Μασσαλία μετατρέπεται ἀπὸ μοναδικὸ εὐρωπαϊκὸ κέντρο τοῦ καφὲ στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα σὲ μιὰ μέτρια ἀγορά, πλᾶι στὴ νέα σειρὰ ἀγορῶν πὺ βρίσκονται σὲ πλεονεκτικότερη θέση ἀπὸ αὐτὴ, μέσα στὸ καινούργιο παγκόσμιο δίκτυο τῶν ναυτικῶν καὶ χερσαίων ἐπικοινωνιῶν τοῦ προχωρημένου 18ου αἰῶνα. Παρ' ὅλ' αὐτὰ ἡ Μασσαλία παραμένει τὸ σημαντικότερο μεσογειακὸ λιμάνι τοῦ καφὲ ὀλόκληρο τὸν 18ο αἰῶνα καὶ πάντως ἀδιαφιλονίκητο ἐμπορικὸ κέντρο ὡς τὴ γαλλικὴ ἐπανάσταση. Ἀπὸ ἐκεῖ γίνεται ἡ ἐξαγωγή τοῦ φθηνότερου καφὲ τῶν ἀποικιῶν πρὸς τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ὅπου ἡ κατανάλωση συνεχῶς αὐξάνεται, καὶ ἀντίθετα, ὡς τὸ τέλος τῆς περιόδου, ἐκεῖ εἰσάγεται ὁ καλύτερης ποιότητος καὶ ἀκριβότερος καφὲς τῆς Μόκας, μέσω Καῖρου καὶ Ἀλεξάνδρειας, πὺ φυσικὰ ἔχουν ἀποδεσμευθεῖ ἀπὸ τὶς παλιὲς σουλτανικὲς ἀπαγορεύσεις.

Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς καινούργιας κατάστασης στὸ μεσογειακὸ ἐμπόριο τοῦ καφὲ εἶναι ἡ ἀνάπτυξη νέων ἐμπορικῶν κέντρων, εἰσαγωγικῶν αὐτῆ τῆ φορά, στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία: Ἡ Κωνσταντινούπολη βασικὰ κέντρο κατανάλωσης, ἡ Θεσσαλονίκη, κέντρο περιφερειακῆς διανομῆς, καὶ

ή Σμύρνη (50% τῆς ἀγορᾶς), κέντρο ἀναδιαμονῆς γιὰ ὀλόκληρη τὴν ἐνδοχώ-
ρα, πού οἱ ἀποστολές τῆς φθάνουν ὡς τὴν Ταυρίδα, τὸ Ἐρζερούμ καὶ τὴν
Τεχεράνη.

Ἡ μελέτη συμπληρώνεται μὲ μιὰ σειρὰ στατιστικῶν τῆς ἐξαγωγῆς κα-
φὲ τῶν γαλλικῶν ἀποικιῶν ἀπὸ τὴ Μασσαλία πρὸς τὶς διάφορες ἀγορές τῆς
Ἄν. Μεσογείου (Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Ἀλέπι, Ἀκρά,
Τρίπολη Συρίας, Αἴγυπτο, Χανιά, Μοριά, Τύνιδα, Τρίπολη Βερβερίας) μὲ
χρονολογία ἐναρξῆς τὸ 1736 καὶ μὲ μερικὰ προανακρούσματα τὸ 1734 καὶ
1735.

Πρὶν τελειώσω θεωρῶ χρήσιμη μιὰ παρένθεση, πού ἔχει σχέση μὲ τὴν
ἐλληνικὴ πλευρὰ τοῦ προβλήματος: Ὁ συγγρ., μελετώντας τὴν οἰκονομικὴ
καὶ ὄχι τὴν κοινωνικὴ ἱστορία τοῦ καφέ, δὲ μπαίνει φυσικὰ οὔτε στὸ θέμα
τοῦ «καταναλωτῆ» τοῦ προϊόντος οὔτε τῶν κοινωνιολογικῶν ἀλλαγῶν πού
ἐκφράζονται μέσα ἀπὸ τὴ διάδοση τῆς χρήσης του. Στὸ βαθμὸ πού τὸ θέμα
ἐντοπίζεται στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, θὰ πρέπει νὰ ἐννοήσουμε ὅτι
τουλάχιστον ὡς τὰ μισὰ τοῦ 18ου αἰῶνα οἱ κύριοι καταναλωτὲς εἶναι οἱ Τοῦρ-
κοὶ καὶ ὄχι οἱ ὑποταγμένοι χριστιανικοὶ πληθυσμοί. Αὐτὸ ἔχει βασικὴ σημα-
σία, γιὰτὶ βρίσκεται σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὸν τρόπο ὀργάνωσης τῆς ὀθωμανικῆς
κοινωνίας καὶ ἰδιαίτερα τὸν τρόπο ὀργάνωσης καὶ λειτουργίας τῶν ὀθωμανι-
κῶν πόλεων, καὶ μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει τὶς ἐξεγέρσεις πού προκλήθηκαν σ' αὐ-
τές, ὅταν ἡ παγκόσμια ζήτησις ὀδήγησε στὴν αὐξηση τῆς τιμῆς του. Πράγ-
ματι ἐξεγέρσεις πού ὀδηγοῦν στὴν παρέμβαση τοῦ Σουλτάνου καὶ τὴν ἀπα-
γόρευση τῶν ἐξαγωγῶν εἶναι κατανοητὲς μόνο σὰν ἔκφραση ἀγανάκτησης τοῦ
στρατιωτικο-διοικητικοῦ παρασιτικοῦ κόσμου τῶν ὀθωμανικῶν πόλεων,
ἐθισμένου παραδοσιακὰ στὴ χρήση εὐφορικῶν ἢ διεγερτικῶν ποτῶν, καὶ ὄχι
τοῦ «πληθυσμοῦ» τοὺς γενικά, καὶ πολὺ περισσότερο τοῦ χριστιανικοῦ πλη-
θυσμοῦ.

*

3) *Daniel Sabatier*, «Les relations commerciales entre Marseille
et la Crète dans la première moitié du XVIIIe siècle», σσ. 151-233.

Ἡ μονογραφία τοῦ Daniel Sabatier, στηριγμένη κι αὐτὴ στὴν προξε-
νικὴ ἀλληλογραφία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συνοπτικὴ μελέτη τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων
τοῦ νησιοῦ μὲ τὴ Μασσαλία καὶ τὴν τοπικὴ δραστηριότητα τῶν Γάλλων ἐμ-
πόρων, μᾶς δίνει μιὰ ἀναλυτικὴ εἰκόνα τῶν θεσμικῶν πλαισίων καὶ τοῦ ὀρ-
γανωτικοῦ σχήματος τῆς γαλλικῆς ἐμπορικῆς παροικίας τῆς Κρήτης.

Ὁ συγγρ. ἀνιχνεύει καὶ περιγράφει εὐστοχα τοὺς ἀνταγωνιστικοὺς ὅρους
μέσα στοὺς ὁποίους δρᾷ τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο, τόσο σὲ σχέση μὲ τοὺς ντόπιους
Ἕλληνες ἐμπόρους, ὅσο καὶ σὲ σχέση μὲ τὴν τουρκικὴ διοίκηση καὶ τὴν το-
πικὴ τουρκικὴ ἀριστοκρατία. Οἱ δυσμενεῖς αὐτοὶ ὅροι τοῦ κρητικοῦ πλαισίου
ἐπιδεινώνονται ἀπὸ τὶς ἰδιαίτερες συνθῆκες διεξαγωγῆς τοῦ γαλλικοῦ ἐμπο-
ρίου γενικότερα, δηλαδὴ ἀπὸ τὸν ἄγριο ἐμπορικὸ ἀνταγωνισμό πού ἀναπτύσ-
σεται στὸ ἐσωτερικὸ τῆς παροικίας καὶ ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς πού προέρ-
χονται ἀπὸ τὶς μερκαντιλιστικὲς ἀντιλήψεις τῶν κεντρικῶν γαλλικῶν ὑπερ-
ρεσιῶν.

Ἄν στήν κατάσταση αὐτὴ προστεθοῦν οἱ δομικὲς ἀδυναμίες τῶν γαλλο-κρητικῶν συναλλαγῶν, καὶ πιδ συγκεκριμένα ἢ ἀνισορροπία εἰσαγωγῶν-ἐξαγωγῶν, φτάνουμε σὲ μιὰ εἰκόνα ποὺ δὲ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ εἰδυλλιακὴ γιὰ τοὺς φορεῖς τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορίου στήν Κρήτη.

Πράγματι, μέσα στὶς κοινωνικὲς συνθῆκες τῆς Τουρκοκρατίας ἢ κρητικῆ ἀγορᾶ ἔχει ἐλάχιστη ἀπορροφητικὴτητα προϊόντων ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ εἰσαγάγουν οἱ Γάλλοι ἔμποροι ἀπὸ τὴ μητρόπολη. Ὁ πίνακας τῶν γαλλικῶν εἰσαγωγῶν ποὺ δημοσιεύει ὁ συγγρ. (σ. 223) εἰκονογραφεῖ παραστατικὰ αὐτὴ τὴν κατάσταση. Γιὰ μιὰ περίοδο δεκατριῶν ἐτῶν (1731-1738 καὶ 1752-1756) οἱ εἰσαγωγὲς γαλλικῶν προϊόντων καλύπτουν, σὲ ποσοστὰ, τὶς ἐξαγωγὲς κατὰ τὶς ἐξῆς ἀναλογίες: 6 περιπτώσεις: 6 - 12%, 3 περιπτώσεις: 20 - 25% καὶ 3 περιπτώσεις: 42, 50 καὶ 65% ἀντιστοίχως. Μένοντας κανεὶς σ'αὐτὰ τὰ ποσοστὰ καὶ παρ' ἕλλη τὴ μὴ ἀντιπροσωπευτικότητά τους γιὰ μιὰ σχετικὰ μεγαλύτερη περίοδο, θὰ μπορούσε νὰ τὰ θεωρήσει τουλάχιστον ἀνεκτὰ, ἂν ἔχι καὶ ἱκανοποιητικά. Κάτι τέτοιο ὅμως δὲν φαίνεται νὰ μπορεῖ νὰ ἐπαληθευτεῖ ἀπὸ τὸ διαθέσιμο ὕλικό. Παρόλο ποὺ ὁ συγγρ. δὲν ἐπεκτείνει τὴν ἐρευνά του πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, ἀπὸ στοιχεῖα ποὺ συγκεντρώνει μὲ ἄλλη εὐκαιρία (π.χ. πίνακας σ. 218) μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὰ αὐξημένα ποσοστὰ κάλυψης δὲν ἀντιστοιχοῦν σὲ ἀνάλογη αὐξηση τῶν εἰσαγωγῶν ἀλλὰ ἀπλῶς σὲ μείωση τῶν ἐξαγωγῶν, ποὺ ὀφείλεται στήν κακὴ σοδειὰ τοῦ λαδιοῦ (διετὴς καρποφορία τῆς ἐλιάς κτλ.). Πιδ συγκεκριμένα, τὰ χρόνια τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται μὲ τὰ μεγαλύτερα ποσοστὰ κάλυψης εἰσαγωγῶν - ἐξαγωγῶν (1735:65%, 1754:50%) ἔχουν τὴ μικρότερη συμμετοχὴ στὸν πίνακα ἐξαγωγῶν λαδιοῦ πρὸς τὴ Μασσαλία (σ. 218, στοιχεῖα γιὰ 23 χρόνια μεταξύ 1711-1756): 21, 945 μίστατα τὸ 1735, 20, 740 τὸ 1754. Ἄς σημειωθεῖ ἐνδεικτικὰ ὅτι ὁ μέσος ὄρος τῶν ἐτησίων ἐξαγωγῶν τῆς περιόδου, ὑπολογισμένος μὲ βάση τὸν παραπάνω πίνακα, εἶναι 109, 502 μίστατα, καὶ τὸ μέγιστο 227, 483 μίστατα γιὰ τὸ 1736.

Καθὼς ὅμως τὸ ἔλλειμμα αὐτὸ δὲν εἶναι συμβατικό, ὅπως στὶς περιπτώσεις τῶν ἀποικιακῶν οικονομιῶν, ἀλλὰ πραγματικό, δηλ. ἀπαιτητὸ σὲ χρῆμα, ἢ Μασσαλία εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ πληρώνει μὲ νόμισμα («σὲ συνάλλαγμα», ὅα λέγαμε σήμερα) τὶς ἀγορὲς τῆς, πράγμα ποὺ ὀλοκληρώνει τὸ κύκλωμα τῶν δυσμενῶν ὄρων μέσα στοὺς ὁποίους διεξάγεται τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο στήν Κρήτη. Οἱ πίνακες εἰσαγωγῆς χρημάτων (σσ. 221-222) ὑπὸ μορφή νομισμάτων ἢ συναλλαγματικῶν, παρὰ τὸν ἀποσπασματικὸ τους χαρακτήρα, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ κατανοήσουμε αὐτὴ τὴν πλευρὰ τῶν γαλλο-κρητικῶν ἐμπορικῶν σχέσεων.

Ἐδῶ ἴσως θὰ ἦταν χρήσιμη μιὰ διασάφηση: Δυσμενεῖς ὄροι δὲν σημαίνει καταστρεπτικοὶ ἢ ἀπαγορευτικοὶ ὄροι, καὶ ὅπωςδήποτε ὁ συγγρ. τῆς μονογραφίας δὲν ἀφήνει νὰ ἐνοηθεῖ κάτι τέτοιο. Ἀπὸ ἄλλες περιπτώσεις γνωρίζουμε ὅτι ἡ κερδοσκοπία πάνω στὸ νόμισμα, καθὼς καὶ ἡ κατασκευὴ στὴ Μασσαλία ἢ καὶ ἐπὶ τόπου κίβδηλων νομισμάτων ἀντιστάθμιζε σ' ἓνα βαθμὸ τὴν κατάσταση ποὺ περιγράψαμε παραπάνω. Πάντως τὸ πρόβλημα παραμένει ἀνοιχτὸ καὶ ἴσως εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ σημεῖα τῆς νεώτερης ἱστορίας μας ὅπου οἱ μελετητὲς δὲν θὰ μείνουν εὐκολὰ σύμφωνοι. Ὁ συγγρ. δὲν ἐπεκτείνει τὴν ἐρευνά του πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ παρόλο ποὺ εὐκαιριακὰ διατυπώνει με-

ρικές απόψεις (σσ. 225, 233 σημ. 1). Πάντως έχει συγκεντρώσει αρκετές πληροφορίες, μεταξύ των οποίων εκείνη για την ανακάλυψη στα Χανιά ενός εργαστηρίου κατασκευής κίβδηλων νομισμάτων (ή χρονολογία 1793 τής σελ. 225 σημ. 1, προφανώς οφείλεται σε τυπογραφικό λάθος).

Σε ποιά βαθμό αυτές οι πρακτικές μπορούν να αλλοιώσουν τα βασικά χαρακτηριστικά της διεξαγωγής του γαλλικού εμπορίου στις χώρες της όθωμανικής αυτοκρατορίας είναι δύσκολο να το υπολογίσουμε, τουλάχιστο στο σημερινό επίπεδο των οικονομικών μελετών που διαθέτουμε για τη νεοελληνική ιστορία. Ίσως δὲν θὰ ἦταν παρακινδυνευμένο να πούμε ότι αυτή ή υπόγεια δραστηριότητα δὲ μπορούσε να ανατρέψει ούτε την τάξη των μεγεθών ούτε τις βασικές λειτουργίες των οικονομικών μηχανισμών τής όθωμανικής αυτοκρατορίας.

Ἐκ τῶν ἐπιμέρους σημεία που τίγει ή μελέτη του Daniel Sabatier νομίζω ότι είναι χρήσιμο να ἐπισημανθεῖ ή σύνδεση που κάνει τής καταστροφής του ἐλαιώνα τής Προβηγγίας τὸ 1709 (σσ. 189, 217) με την ἀνάπτυξη του γαλλικοῦ ἐνδιαφέροντος για τὸ κρητικό λάδι. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἐρχεται να προστεθεῖ σε μιὰ δλόκληρη σειρά ἀνάλογων ἐνδείξεων για τή συγκυριακή σχέση ἀνάμεσα στην εὐρωπαϊκή ἀγορά και τήν οἰκονομία τής όθωμανικής αυτοκρατορίας και ἀργότερα (τὸν 19ο αἰ.) τήν οἰκονομία των ἀνεξάρτητων βαλκανικῶν κρατῶν.

Ἐνα ἄλλο ἐπίσης ἐνδιαφέρον σημείο που διαφωτίζει αὐτή ή μελέτη είναι οι σχέσεις ἀνάμεσα στην τοπική βιοτεχνία σαπουνιοῦ και στο γαλλικό ἐμπόριο. Πράγματι, μᾶς λέγει, τὸ γαλλικό ἐμπόριο, ἀκόμη και στίς καλύτερες στιγμές του δὲ μπόρεσε να ἀποτρέψει τή δημιουργία τοπικής βιοτεχνίας σαπουνιοῦ στην Κρήτη, ὅπου τὰ ἐργαστήρια ἀπὸ 2 τὸ 1717 ἀνέβηκαν σε 25 τὸ 1732 (σ. 230). Ἐποτέλεσμα τής αὐξημένης τοπικής κατανάλωσης είναι ή συνεχής αὐξηση των τιμῶν, μιὰ διαδικασία που ἐπιταχύνεται ἀκόμη περισσότερο με τήν ἐμφάνιση, λίγο ἀργότερα, νέων ἀνταγωνιστῶν, ὅπως οι Ραγούζαῖοι. Ἐ Μασσαλία δὲν εἶχε ούτε τήν ὕλική δύναμη ούτε τήν οἰκονομική ἀντοχή να ἐπιβάλει στην Κρήτη τίς συμφερότερες γι' αὐτή μορφές διαχείρισης του λαδιού.

Ἐ Ο συγγρ. ἐξαίροντας τήν οἰκονομική πλευρά των σχέσεων Κρήτης-Μασσαλίας, περιγράφοντας τίς καθημερινές δυσκολίες του γαλλικοῦ ἐμπορίου, ἐπισημαίνοντας τὰ σχετικά χαμηλά ποσοστά κέρδους των γαλλικῶν ἐμπορικῶν οἰκῶν των Χανιῶν, προσφέρει μιὰ πρόσθετη ὑπηρεσία στην ἐλληνική ιστοριογραφία: Μᾶς βοηθάει να δοῦμε στίς σωστές του ἀναλογίες, θὰ τολμοῦσα να πῶ ἐπιστημονικά και ὄχι ἰδεολογικά, τὸ θέμα τής ἐξάρτησης τής οἰκονομίας τής όθωμανικής αυτοκρατορίας ἀπὸ τήν εὐρωπαϊκή ἀγορά και να ἀναζητήσουμε τήν ἐρμηνεία μερικῶν χαρακτηριστικῶν τής όθωμανικής οἰκονομίας στο ἐσωτερικό τής ἴδιας τής όθωμανικής κοινωνίας και ὄχι ἔξω ἀπ' αὐτή.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Α' Συμπόσιον Λαογραφίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου (Ἡπειρος, Μακεδονία, Θράκη) Θεσσαλονίκη 18-20 Ἀπριλίου 1974. Πρακτικά. (Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀρ. 153), Θεσσαλονίκη 1975, 8ο, σσ. 267 (φωτογρ. σχεδιαγρ. χάρτες).

Ἦταν ἓνα αἶτημα πολλῶν χρόνων ἢ καλὴ σκέψη τοῦ IMXA νὰ ὀργανώσῃ μέσα στὴν Ἑλλάδα συνεδριακὰ Συμπόσια γιὰ τὴ μελέτη καὶ τὴν προβολὴ τῆς Λαογραφίας μας. Πάντα οἱ Ἑλληνες λαογράφοι, παράλληλα πρὸς τὴ δραστηριότητες καὶ τὴ συμμετοχὴ μας σὲ Διεθνῆ Συνέδρια, ἐπιθυμούσαμε καὶ μιὰ ἐσωτερικὴ δυνατότητα ν' ἀνταλλάξουμε τὴς ἀπόψεις μας, νὰ γνωριστοῦμε περισσότερο καὶ νὰ ἐνθαρρύνουμε τοὺς νεώτερος στὸ ἐθνικὸ καὶ παραδοσιακὸ ἔργο μας. Τόσο ἡ «Ἑλληνικὴ Λαογραφικὴ Ἑταιρεία» ὅσο κι οἱ τοπικὲς Ἑταιριεῖς ἦταν οἱ πιὸ ἀρμόδιες νὰ ὀργανώσουν Συναντήσεις τοῦ εἴδους αὐτοῦ, ἀλλὰ οἰκονομικοὶ ἢ ἄλλοι λόγοι δὲν τὴς ἐνθάρρουναν. Τὸ IMXA, μὲ τὴς οἰκονομικὲς δυνατότητές του, ἀλλὰ καὶ μέσα στοὺς στόχους του γιὰ τὴν προβολὴ τῆς Λαογραφίας μας στὸν Βαλκανικὸν χῶρο, ἀνοίξε ἀπὸ τὸ 1974 (ἀτυχῶς σὲ χρόνον πνευματικῶν ἐπιφυλάξεων) τὸ δρόμο πρὸς μιὰ σειρά Λαογραφικῶν Συμποσίων, πού μὲ τὴν ἀποκατάσταση τῆς φυσιολογικῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ἔθνους ὀργανώθηκαν ὅλο καὶ καλύτερα (τὸ Β' στὴν Κομοτηνὴ, τὸ Γ' στὴν Ἀλεξανδρούπολη), καὶ μαζὶ ἔδωσαν τὸ παράδειγμα στὴς περιφερειακὲς Λαογραφικὲς Ἑταιριεῖς νὰ τὰ μιμηθοῦν.

Καρπὸς τοῦ Α' ἐκείνου «Συμποσίου» εἶναι ὁ Τόμος τῶν Πρακτικῶν του, ὅπου 18 ἀπὸ τοὺς ὅλους «συμποσιαστὲς» (ξενίζει λαογραφικὰ ὁ ὅρος, ἀφοῦ οἱ συζητήσεις γίνονται σὲ ξερούς ἀκροαματικὸς χώρους) δημοσιεύουν, μὲ ἀνεστῆ σχολιασμό καὶ βιβλιογραφίαν, τὴς ἀνακοινώσεις τους.

Ἦστερ' ἀπὸ ἓνα σαφὴ πλῆθος περιεχομένων ἀκολουθεῖ πρώτη ἡ μελέτη Ἐαρῶν ἔθιμα λαϊκῆς λατρείας ἀπὸ τὴν περιοχὴ Σερρῶν (σσ. 11-20) τοῦ Γεωργίου Ν. Αἰκατερινίδη (τὰ ὀνόματα δίνονται μὲ ἀλφαβητικὴ σειρά), τεκμηριωμένη παραστατικῶτα ἀπὸ φωτογραφίες: «χελιδονισμάτων», «ἄι - Γιῶργη καθαλάρη» (δρώμενο), «ὕψωματος δέντρου», καὶ ἀγροτικῶν λιτανειῶν, πού τὴς πῆρε μὲ ἔμπειρο μάτι ὁ ἀνακοινωτῆς. (Σημαντικὸ χάρισμα τοῦ λαογράφου, ἢ φωτογραφία καὶ ἡ κινηματογράφηση, ὅπως τὰ ἔχει ὁ Γ. Αἰκ.). Ἀνακοινωτικὸ στοιχεῖο, ἢ παραδοσιακὴ ἀναπαράσταση τοῦ ἄι - Γιῶργη, ἀποδεσμευτῆ τοῦ πολύτιμου νεροῦ, καὶ ἡ παρουσία πανελλήνιων λατρευτικῶν ἔθιμων στὴς Σέρρες, μὲ ἔντονο τοπικὸ χρώμα.

Ἀκολουθεῖ ἡ ἀνακοίνωση: Ἡπειρωτικὰ θρησκευτικὰ πανηγύρεις (σσ. 21-33) ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Γκιζέλη. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ τοπικοῦ αὐτοῦ θέματος παρουσιάζει κοινωνιολογικὴ μεθοδολογία καὶ ἐνδιαφέρουσα βιβλιογραφία. Ὁ συγγραφέας κινεῖται ἀνάμεσα σὲ δύο σημεῖα ἀναφορᾶς: τὸ οἰκολογικὸ καὶ τὸ θρησκευτικὸ. Βλέπει τὰ πανηγύρια τόσο σὰν μεταφυσικὴ καταφυγὴ στὸ θεῖο, ὅσο καὶ σὰν ἐπανασύνδεση τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων μεταξὺ τους. Χρησιμοποεῖ τοὺς ἐορτάζοντες ἁγίους καὶ σὰν μοτίβα «συμπεριφορᾶς» τῶν ἀνθρώπων. Ἐνδιαφέροντα τὰ στοιχεῖα τῆς ὄλης μελέτης καὶ ἡ ἰδιάζουσα προσοχὴ στοὺς χοροὺς τῶν πανηγυριῶν, ξεπερνοῦν ὅμως τὴν ἀπλὴ φυσιολογία τῆς «λαϊκῆς λατρείας» οἱ σκέψεις περὶ «συμφιλίωσης μετὰ τοῦ θεοῦ διὰ τῆς θυσίας τοῦ ἰδίου τοῦ θεοῦ» καὶ ὅσα λέγονται γιὰ ἰδιάζουσες σχέσεις τῶν Ἡπειρω-

των με τους άγιους των, ενώ πρόκειται για κοινά ψυχο-παραδοσιακά φαινόμενα πανελληνίας ή και άλλης εξωελληνικής άγιολατρίας.

Ή μουσικολογική ανακοίνωση: *Τό «κανονάκι» ένα λαϊκό μουσικό όργανο: έρευνα για την προέλευσή του* (σσ. 35-54) του Δημητρίου Γ. Θέμελη, πλούσια σε έρευνητικές λεπτομέρειες και σε εικονογραφική τεκμηρίωση, είναι από τις σοβαρότερες που διαβάζουμε συνήθως σε μουσικούς παραδοσιακούς τομείς. Ή συνοδευτική βιβλιογραφία, ένισχυτική ή άντικρουόμενη, με τις μαρτυρίες και παραστάσεις από τό ψαλτήρι-κανόνα, τό μουσικό όργανο των έκκλησιαστικών αιώνων, δίνουν στο μελέτημα, μαζί με τή διελληνική, και διεθνή σημασία.

Ή ακολουθεί ή μουσικολογραφική μελέτη: *Τέσσερα βασικά ποιοτικά ρεύματα στα δημοτικά τραγούδια τής Θράκης* (σσ. 55-70), του Παντελή Καβακόπουλου. Μελετητής του ευρύτερα Θρακικού τραγουδιού (κεντημένος από τό ζήλο του άείμνηστου Πολύδωρου Παπαχριστοδούλου), ό Π.Κ. χωρίζει τά θρακικά τραγούδια τής έμπειρίας του (άπό άποψη ποιότητας, ρυθμού, ύψους και μουσικού χαρακτήρα) σε τέσσερα «ρεύματα προέλευσης»: στα τής Ήνατ. Θράκης, τής Δυτ. Θράκης, στα λόγια, και στα έκκλησιαστικά-βυζαντινά. Μουσικά παραδείγματα (νότες) διασαφηνίζουν τις περιπτώσεις και τις άποψεις του ανακοινωτή. Ή αναζητεί όμως κανείς βιβλιογραφικές παραπομπές και στηρίγματα, που καθόλου δε σημειώνονται.

Ή ενδιαφέρουσα είναι άμέσως ή ανακοίνωση *Θρακομακεδονικά δρώμενα* (σσ. 71-77) από την Κατερίνα Ι. Κακούρη. Χωρισμένη μεθοδικά σε τρία κεφάλαια: προβλήματα, έρευνα, θεατρική σχέση, ή εργασία τής γνωστής μελετήτριας του είδους ένοπίζει τις περιπτώσεις του βορειοελλαδικού χώρου, πλαισιώνοντάς τες με έμπειρες γενικές θεωρήσεις. Σημαντικότερη είναι ή έκκληση τής Ι. Κ. να περισωθεί ό,τι σχετικό απομένει.

Ή επινίκιο και μαζί άποτρόπαιο δρώμενο συγκομιδής πραγματεύεται ή ανακοίνωση: *Ή Δράκος, παλιό άγροτικό έθιμο Δυτ. Μακεδονίας* (σσ. 79-124) του Κώστα Καραπατάκη. Είναι τό έθιμο (με γνωστές παραλλαγές κι από την άλλη Ήλλάδα), που θερίζοντας τό στάρι τους κτλ. οι άγρότες αφήνουν ένα τελευταίο κομμάτι να τό θερίσουν «τελετουργικά», με τραγούδια, χορό και εύχές, για τόν νοικοκύρη και τή σοδειά του. Ή «Δράκος» ή ή «Δράκα» (άπό τή δράκα, χεριά των δεματιών), καταντάει να προσωποποιεί κάποιον βλαστικό δαίμονα. (Περίεργη ή παράλειψη γενικής παραπομπής στις πολλές σελίδες του Γ. Μέγα, που αναπτύσσουν τό θέμα: *Ήλληνικαι Έορταί*, σσ. 239-244).

Περιγράφοντας τό έθιμο ό ανακοινωτής βρίσκει την καλή εύκαιρία να μάς δώσει ενδιαφέροντα κείμενα τραγουδιών, σχετικά με τό θέρισμα, και τό σπουδαιότερο, να μάς περιγράψει τή ζωντανή έναλλαγή τους με την εργασία. Ήπερνάει βέβαια τόν πυρήνα τής «άνακοίνωσης» ή πλατυαστική περιγραφή, προσθέτει όμως στη βιβλιογραφία του θερισμού ειδήσεις, για τεχνική, έργαλεία, δεισιδαιμονίες, άλλα έθιμα και όρολογία. (Στά σημεία αυτά ό άναγνώστης άναζητεί συγκριτικές παραπομπές και σε άλλες ελληνικές εργασίες, που έδώ δε δίνονται).

Ή από τόν τομέα τής ένδυμασίας έχουμε τή μελέτη: *Ήθνικές φορεσιές στον Βορειοελλαδικό χώρο* (σσ. 125-131) τής Ήλένης Καρασταμάτη. Δια-

γράφεται γεωγραφικός χώρος και τοπικές μορφολογικές εξελίξεις της φουστάνελλας, και έπειτα περιγράφεται ή συνήθεια τών κόκκινων ταινιών σέ φορέματα τού Βορειοελλαδικού χώρου. Κατά τήν ανακοινώτρια, πρόκειται για δείγματα εϋτυχοϋς ώρας και χαρῶς (γάμων κτλ.), πού παρουσιάζονται και σέ παραστάσεις τῆς ἀρχαιότητας. (Σωστά. Μόνο πού δέ σημειώνεται ή γενικότερη σχέση τού κόκκινου με τὸ ὑγιές αἷμα τῆς ζωῆς, και ή σχετικά εϋρύτερη χρήση του).

Πολύτιμα ἀποδελτιωτική εἶναι ή ανακοίνωση Γεώργιος Παπούλιας: *πηνή στοιχείων λαογραφίας και τοπικού ιδιώματος τῆς Θεσσαλονίκης, κατά τὸν 19ον αἰώνα* (σσ. 133-146) τού Κωνσταντίνου Κεφαλᾶ. Σατιρικός στιχοῦργος και θεατρογράφος ὁ Γ. Π. παρέχει ἐνδιαφέροντα στοιχεία για τήν ἐνδυμασία, τήν οἰκοτεχνία και τή γλώσσα τῆς Θεσσαλονίκης τού 1885, πού τ' ἀποδελτιώνει με σχολιασμό και κατάταξη ὁ ἀνακοινωτής, προσθέτοντας και τήν ὅλη ὑπάρχουσα Βιβλιογραφία για τή Θεσσαλονίκη, τῆς ἴδιας ἐποχῆς.

Ἀκολουθεῖ, ἀπό τὸν τομέα τῆς λαϊκῆς οἰκιστικῆς και ἀρχιτεκτονικῆς, ή *Μεθοδολογία διατηρήσεως τῶν οἰκισμῶν τῆς Χαλκιδικῆς. Τὸ παράδειγμα τῶν Πυργαδίκων* (σσ. 147-160) ἀπό τὸν Νίκο Ε. Κουφουδάκη. Πλουσιότατη σέ τεκμηριωτικά στοιχεία (φωτογραφίες χαρτες, σχεδιαγράμματα, πίνακες) ή μελέτη αὐτή μᾶς δίνει τήν περίπτωση ἐνός παραδοσιακοῦ οἰκισμοῦ (προσφυγικοῦ ἀπό τὸ 1923) στήν ἀνατολική ἀκτὴ τῆς μεσαίας γλώσσας τῆς Χαλκιδικῆς, πού ὁ ΕΟΤ ἔχει ἐπιλέξει (μαζί με ἄλλους τρεῖς) για «ἀναβίωση», ὑπὸ τήν ἐποπτεία τού καθηγητῆ Ν. Μουτσοπούλου. Ὁ ἀνακοινωτής παρουσιάζει τήν περίπτωση αὐτή, πλαισιωμένη με γενικότερη θεώρηση τού προβλήματος διατηρήσεως τῶν παραδοσιακῶν οἰκισμῶν, ἐπιμένοντας σωστά στή σημασία και τού εϋρύτερου χώρου, και προχωρώντας σέ μιὰν ἄριστη μεθοδολογία ἐργασίας και σέ διδακτικά συμπεράσματα.

Θρακικὲς ἐπιδράσεις στὰ Τσακονοχώρια τῆς Προποντίδας (σσ. 161-170) εἶναι ή ανακοίνωση τού Θανάση Π. Κωστάκη. Τσάκωνες εἶχαν ἐποικήσει τὰ χωριά Βάτικα και Χαβουτσὶ στή νότια Προποντίδα, ὅπου και μιλοῦσαν τὰ τσακωνικά. Ἡ εϋφορία τῆς γῆς τους και ή ζήτηση ἐργατικῶν χεριῶν τοὺς ἔφερε σ' ἐπαφή πρὸς τοὺς γύρω Θράκες και Μακρονησιῶτες, πού ἄφησαν στή ζωὴ και στή γλώσσα τῶν χωριῶν αὐτῶν τὶς ἐπιδράσεις τους. Ὁ ἀνακοινωτής παραθέτει ἐνδιαφέροντα δείγματα ἀπό τή γλώσσα και κυρίως ἀπό τή λατρεία τῶν Μακροροτσακῶνων, πού δὲν τὰ ξέρουν οἱ μητροπολιτικοὶ Τσάκωνες τῆς Πελοποννήσου.

Ἀκολουθεῖ μουσικολογραφικὴ παρουσίαση: *Ἡ τζαμάρα, μιὰ ἡπειρωτικὴ φλογέρα* (σσ. 171-175) ἀπό τή Δέσποινα Β. Μαζαράκη. Καθαρὰ ἀνακοινωντικό κείμενο, περιοριστικὸτατο και παραστατικό (ἂν και χωρὶς εἰκόνα), για τὸ παραδοσιακὸ αὐτὸ ὄργανο, πού δίνεται με τὸ γεωγραφικὸ ἄπλωμά του και με ἀναφορὲς σέ ἀρχαῖες ἑλληνικὲς και βυζαντινὲς μαρτυρίες (και με διεθνή βιβλιογραφία).

Ἀπὸ τή λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ και διακοσμητικὴ, ἐνδιαφέρουσα εἶναι ή μελέτη: *Οἱ φεγγίτες τῶν ἀρχοντικῶν ἀπὸ τὸ Βυζάντιο στὸ μαρόκ* (σσ. 177-182) τού Κίτσου Α. Μακρῆ. «Ἄν και ξενότροπο στοιχεῖο τῆς βορειοελλαδικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὁ φεγγίτης προέρχεται ἀπὸ τή βυζαντινὴ φωτιστικὴ Ουρίδα», γι' αὐτὸ και δὲν ἦταν δύσκολη ή κατασκευὴ του ἀπὸ ἑλληνες μαστό-

ρους. Χαρακτηριστικό τεκμήριο είναι ένα εξοδολόγιο τῆς Ζαγοράς, ὅπου, τὸ 1803, ντόπιος «τζαμιτζής» πληρώθηκε γιὰ φεγγίτη.

Οἱ Ἀδωνίδος κήποι τῶν Σερρῶν (σσ. 183-189) εἶναι τὸ ἀγαπημένο θέμα τοῦ ἀείμνηστου Γεωργίου Α. Μέγα, γνωστὸ (ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος) κι ἀπὸ τὸν Ν. Πολίτη καὶ τὸν Στ. Κυριακίδη. Τῆ Μ. Παρασκευῆ, στὸ διάβα τοῦ Ἐπιτάφιου, οἱ νοικοκυρὲς τῶν Σερρῶν παραθέτουν συμβολικὸ τῆς Ἀνάστασης πιάτο, μὲ φρεσκοβλαστημένους κόκκους φακῆς ἢ σταριοῦ. Τὸ ἔθιμο αὐτό, κατὰλοιπο τῶν ἀρχαίων Ἀδωνίων, σημειώνεται καὶ σὲ χώρους τῆς Ἀνατ. Θράκης, ἀλλὰ καὶ στὴ Σικελία καὶ Κάτω Ἰταλία, μὲ τὶς ἐλληνικὲς ἐπιδράσεις τους.

Κατευθυντήρια, σὲ σκοποὺς καὶ σὲ πλαίσια, εἶναι ἡ *Μελέτη καταγραφῆς καὶ ἀναβιώσεως τῶν παραδοσιακῶν οἰκισμῶν τῆς χώρας* (σσ. 191-208) ἀπὸ τὸν Νικόλαο Κ. Μουτσόπουλο. Χαρακτηρίζοντας σωστὰ τοὺς παραδοσιακοὺς οἰκισμοὺς μας ὡς «ἱστορικὸ κέλφος τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος», ὁ Καθηγητὴς - ἐρευνητὴς ἐπισημαίνει τὴν ἐπείγουσα ἀνάγκη ὅχι μόνον γιὰ τὴν καταγραφή ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ δυνατὴ ἀναβίωσή τους. Ἀπευθύνει σχεδὸν ἐκκληση σὲ λαογράφους, ἱστορικοὺς τῆς τέχνης καὶ ἀρχιτέκτονες νὰ συνεργαστοῦν γιὰ τοὺς σκοποὺς αὐτοὺς, μὲ πρόσθετη φροντίδα τῆ διαφύλαξη, σὲ Λαογραφικὰ ὑπαίθρια Μουσεῖα, ὅσων εἶναι ἀδύνατο νὰ συντηρηθοῦν. Παράλληλα ὁ ἀνακοινωτὴς ἐξάγει τὴ συμβολὴ τῆς γλωσσολογίας (τοπωνύμια), τῆς ἐθνολογίας καὶ ἀρχαιολογίας (ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους), γιὰ τὴ γενικὴ γνώση τῶν ἐλληνικῶν οἰκισμῶν καὶ τῶν δημογραφικῶν τους ἀνακατατάξεων. Καὶ σημειώνοντας τὴ διεθνή κίνηση γιὰ διάσωση ἱστορικῶν οἰκισμῶν, προτείνει τὴν ἴδρυση εἰδικοῦ ἐπιστημονικοῦ Ἰδρύματος στὴν Ἑλλάδα.

Ἐρμηνεῖα ὄνειρον, πὸν συμπίπτει μὲ ἀρχαιοελληνικὲς μυθολογικὲς παραδόσεις (σσ. 209-217) εἶναι ἡ ἀνακοίνωση τῆς Ἀλεξάνδρας Παραφεντίδου († 1977), ὅπου συζητεῖται ἡ ὄνειροκρισία μιᾶς γριᾶς ἀπὸ τὴν Πυλαία Θεσσαλονίκης, σὲ σχέση μὲ ἀρχαῖες δοξασίες. Τὸ ὅτι εἶδε γυμνὸ βρέφος στὸν ὕπνο της θεωρήθηκε προμήνυμα θανάτου. Ἡ ἀνακοινώτρια συσχετίζει τὴν ἐξήγηση αὐτὴ μὲ παραστάσεις Ἀρπυιῶν πὸν κρατοῦν βρέφη, ἢ μὲ τὴν εἰκόνα τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ὅπου ὁ Χριστὸς κρατεῖ τὴν ψυχὴ της σὰν βρέφος (Μποροῦμε ὅμως νὰ σκεφθοῦμε καὶ τὴν ἀντιστροφικὴ ψυχολογία τῶν ὄνειροκρισιῶν, ὅπου ἓνα γυμνὸ νεογνὸ θυμίζει τὸ ἀντίστροφο τέλος τοῦ γυμνοῦ νεκροῦ).

Ἀκολουθεῖ ἡ ἀνακοίνωση μὲ τὸ λατρευτικὸ θέμα: *Τέχνη καὶ παράδοσις τῶν προσφορικῶν σφραγίδων τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου* (σσ. 219-234) ἀπὸ τὸν Θωμᾶ Μ. Προβατάκη. Πρόκειται γιὰ τὶς ξυλόγλυπτες συνήθως σφραγίδες (ἢ σφράισεις) τῶν λατρευτικῶν μικροἄρτων, πὸν προσφέρονται στὴ λειτουργία, καὶ πὸν οἱ παραστάσεις τους εἶναι δογματικὰ καθορισμένες, γιὰ τὴν ἀποτύπωση. Συστηματικὴ πραγμάτευση τοῦ θέματος, μὲ συχνὴ βιβλιογραφία καὶ μὲ πλουσιότατη φωτογραφικὴ τεκμηρίωση. Βασικὸ στοιχεῖο τῶν σφραγίδων ὁ σταυρὸς, συσχετισμένος πάντα πρὸς τὴ σταυρικὴ θυσία τοῦ Χριστοῦ.

Ὁ ἀείμνηστος Γεώργιος Σπυριδάκης συμμετέχει στὸν Τόμο μὲ τὴ μελέτη του: *Ἐπιβιώσεις λαϊκῆς πίστεως, λατρείας καὶ τέχνης ἐκ τῆς βυζαντινῆς περιόδου εἰς τὴν Βόρειον Ἑλλάδα* (σσ. 235-262). Εἶναι μιὰ «πανοραμικὴ» ἐπισκόπηση ἐλληνικῆς λατρείας, ἀπὸ τὰ πρῶτα χριστιανικὰ χρόνια ὡς τὰ σύγχρονα, μὲ διελληνικὸ καὶ συγκριτικὸ χαρακτήρα. Οἱ διαπιστώσεις γίνον-

ται ημερολογιακά, από τὸ Δωδεκάημερο καὶ τὴν Πρωτοχρονιά ὡς τὸ τέλος τοῦ χρόνου. Ἀπὸ τὸν τομέα τῆς τέχνης ὁ Γ. Σπ. βρίσκει ἐπιβιώσεις στὴν ἀρχιτεκτονική, τὴν ὑφαντική, τὴν ἐνδυμασία καὶ κοσμηματική, πού πολλὰ σημεῖα τους ἀναπτύσσει. Σεβαστικὸ πάντα βιβλιογραφικὸ στήριγμά του ὁ «Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς» τοῦ Φ. Κουκουλέ.

Καὶ ὁ Τόμος τελειώνει μὲ τὴν ἀνακοίνωση τῆς Ἑλένης Φιλιππίδη: *Ἡ λατρευτικὴ ἀφετηρία τῆς Θερακιώτικης Σαρακατσάνικης ποδιάς* (σσ. 263-267). Ἀπὸ τὸ πλούσιο ἐνδυματολογικὸ ὕλικό, πού ἔχει συγκεντρώσει «ἀπὸ τὰ τσελιγάτα τῆς Ροδόπης καὶ τοῦ Ἐβρου», ἡ Ε. Φ. καλῶς ξεχώρισε τὶς φορεσιὲς τῶν Σαρακατσάνων, πού εἶναι «κομμάτι τῆς ἐθνικῆς μας κληρονομιάς», καὶ στάθηκε εἰδικότερα στὴ γυναικεία ποδιά. (Ἡ Λαογραφία μας χαίρεται γιὰ τὶς μονογραφίες τῶν «εἰδῶν»). Σημειώνει ὅτι «ἡ ποδιά τῆς Σαρακατσάνας τῆς Θεράκης δὲν εἶναι (μόνο, θὰ ἔλεγα) ἓνα πρακτικὸ ἢ διακοσμητικὸ ἐξάρτημα τῆς φορεσιάς της, ὅπως συμβαίνει μὲ τὴν ποδιά στὶς διάφορες τοπικὲς φορεσιὲς» (ἐπισφαλεῖς πάντα οἱ συγκριτικὲς αὐτὲς ἀπομονώσεις), «ἀλλὰ ἡ ἀφετηρία τους εἶναι λατρευτικὴ». Τὴν ἀποψη αὐτὴ στηρίζει στὰ πολλὰ χριστιανικὰ σύμβολα, πού κεντιοῦνται ἀπάνω στὴν ποδιά (σταυροὶ κτλ.), ἀλλὰ καὶ στοὺς τρόπους τῆς φορεματικῆς τους, σὲ ὥρες πένθους καὶ ἄλλων συνθηκῶν. Παράλληλα δὲν λείπουν ἀπὸ τὴν ποδιά καὶ εἰδωλολατρικὰ σύμβολα (ἥλιος, φεγγάρι, φίδι), πού ὑπηρετοῦν κι αὐτὰ κάποια γενικότερη «λατρεία». Ἀξιοπρόσεχτα ὅλα αὐτὰ, δὲ μπορούμε ὅμως νὰ ποῦμε πῶς δείχνουν «ἀφετηρία». Ὁ σταυρὸς π.χ. χρησιμοποιεῖται συχνότερα ἀπὸ τοὺς νομάδες, σὲ ποδιὲς καὶ σὲ ρόκες καὶ σὲ γκλίτσες, γιὰ τὴν γυρίζοντας σὲ λαγκάδια καὶ σταυροδρόμια τὸν χρειάζονται σὰν μαγικοθηρησκευτικὸ «ἔπλο». Ὅλα τὰ σύμβολα ἀκολουθοῦν πάντα καὶ «ἐπικάθηται στὰ ὕλικὰ σώματα», πού τὰ χρειάζονται ὡς ἀντιβασκάνια κι ἀλεξίκακα.

Πλούσιο γενικὰ τὸ ὕλικό τοῦ Τόμου, ἐξυπηρετικὸτατο τοῦ σκοποῦ τῆς πολιτιστικῆς καὶ παραδοσιακῆς προβολῆς τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου, ἀλλὰ κάπως ἀκατάστατα δημοσιευμένο. Οἱ ἀνακοινώσεις ἀκολούθησαν ἀλφαβητικὴ σειρά (ἀπὸ τὰ ἐπώνυμα τῶν συγγραφέων), πράγμα πού ἀπαμβλύνει μὲν τὶς τυχόν «φιλοδοξίες», σκορπίζει ὅμως τὴν ὕλη καὶ διακόπτει τὴ λειτουργικότητα τοῦ τόμου. Ὑπάρχει τρόπος νὰ ἱκανοποιοῦνται κι οἱ δυὸ σκοπιμότητες. Νὰ χωρίζονται πρῶτα τὰ θέματα σὲ κατηγορίες (οἰκιστικὴ, ἐνδυματολογία, ἀγροτικά, φιλολογικὴ λαογραφία, λατρεία, μουσικολογία, ἐθνολογικὰ κ. ἄ.) καὶ νὰ μπαίνουν μὲ ἀλφαβητικὴ σειρά οἱ ἐπιμέρους συγγραφεῖς των.

Θὰ ἐξέφραζα ἐπίσης τὴν εὐχὴ νὰ ἦταν τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα κατὰ μιὰ κλίμακα μεγαλύτερα (στὰ κείμενα καὶ στὶς σημειώσεις), ὥστε νὰ μὴν ὑποφέρουν τὰ μάτια τοῦ ἀναγνώστη. Κατὰ τὰ ἄλλα εἶναι ἄριστα τυπωμένος ὁ τόμος (τυπογραφεῖο Στ. Γεωργιάδη, Θεσσαλονίκη) καὶ χρηστικὸτατα δεμένος. Φωτογραφίες καὶ σχεδιαγράμματα δείχνουν καὶ τὶς γενναϊδῶρες παρὰχωρήσεις τοῦ ΙΜΧΑ.

Συμπερασματικὸ πνευματικὸ κέρδος εἶναι ὅτι ὁ Τόμος αὐτὸς στερεώνει, μὲ τὶς ξανακοιταχμένες καὶ τεκμηριωμένες ἀνακοινώσεις, τὶς λαογραφικὲς ἐμπνεύσεις, συζητήσεις καὶ διαπιστώσεις τοῦ Α' Συμποσίου, πού γίνονται ἔτσι πηγὴ ἀλλὰ καὶ παράδειγμα γιὰ νεώτερες ἔρευνες.

D. A. Zakythinou, The Making of Modern Greece: From Byzantium to Independence, translated by K. R. Johnston, Oxford 1976. Basil Blackwell, 80, σσ. x+235.

Although there is a voluminous literature on most aspects of the period of Ottoman rule in Greece, still the subject can in no way be considered adequately covered. Pertinent writing in English is rather limited and every new contribution is welcome. The publication of Professor Zakythinou's book which attempts to give a general overview of the period should be greeted in this spirit. The book, based on a translation of the author's book on the *Tourkokratia* (1957) expanded with the inclusion of a few chapters from his *Political History of Modern Greece* (1965), does not attempt a general history but only an interpretation of the period. As such it is particularly useful because it conveys to the English-speaking reader a clear sense of a theoretical outlook that has been prevalent in modern Greek historiography for more than a century. This is what has been described as the historical doctrine of Greek identity. Its basic tenet is the social, cultural and racial continuity of the Greek nation from ancient through Byzantine to modern times. Several arguments in the book are typical of this thesis. Only recently has there been a movement away from this doctrine and in the direction of social history, but the book makes little use of the researches of this newer generation of Greek historians. Although the book shares the basic assumptions of the established historiographical tradition, still it conveys a clear sense of the fact that the origins of modern Greek society can and should be traced in the social conditions and ideological currents that emerged and matured during the long centuries of Ottoman rule. This is a distinct contribution of Professor Zakythinou to the interpretation of modern Greek politics and society.

Since this is an interpretative essay trying to cast the history of the period it examines in a certain theoretical matrix, it might be useful to point at some alternative perspectives in which some phenomena of the *Tourkokratia* might be interpreted. The phenomena of the armed groups of bandits (Klephts) could be analyzed as a primitive form of social protest characteristic of traditional society rather than as a revival of an ancient ethic of valor (pp. 78-81). This would have made possible some interesting comparative observations.

The decisive impact of the accumulation of wealth either from the exploitation of landed property or from commerce in the hands of a fledgling Greek bourgeoisie, in shaping the Greek independence movement, is rightly stressed. This dynamic, however, did not operate only through the economic antagonism between Greek and Turkish landowners (pp. 113-114) but primarily through the social ferment it gradually generated within the Greek community itself. Seen in such a context the analysis of the workings of the Greek social structure by the anonymous patriot who wrote the *Hellenic Nomarchy* (1806) would be ac-

corded its due weight and it would have not been dismissed so easily (p. 179). It is furthermore clear both from the sources of the period and from the conclusions of modern research that by no means all members of the appropriately so-called «Third Estate» (p. 130) were subscribing to the progressive ideas that penetrated Greek thought during the half century before 1821. Consequently the eventual espousal of the cause of national independence by this class did not necessarily represent a transition from a narrowly calculated class interest to a selfless conception of the national interest (as suggested on pp. 138-139), but rather, among other things, a realization of the options available to them and of the advantages that independence offered to them as a class.

If the available primary sources and documentary evidence help us discern with some clarity the broad movements of social history, determining the meaning of ideologies and the significance of intellectual positions is a much more difficult and many-sided task conditioned not only by the methodology of an author but also by factors pertaining to the sociology of knowledge. Examining in this light some of the issues of Greek intellectual history in the eighteenth century raised in this book, we might note a few cases in which a consideration of comparative evidence or the wider currents of modern European intellectual history would suggest either alternative interpretations or different ways of posing the basic issues and questions. A case in point concerns the controversial question of the ideological orientations of the Phanariots. Were they motivated by what is described by Professor Zakythinos (pp. 148-149) as the Byzantine ecumenical ideal or were they inspired by the ideals of enlightened despotism as suggested by contemporary Rumanian historiography? Although eclecticism may hold the key to a safe answer as in so many similar theoretical questions, one might suggest that the important historical issue here really concerns the dynamics of the transition from one state of consciousness to another and their mutual interaction.

Another thorny problem is raised by the arguments concerning the Greek consciousness of national continuity (p. 150 and *passim*). Although it is entirely true that objectively one can easily trace an uninterrupted pattern of continuity in the language and folk culture of the Greek people, it is equally clear that consciousness of such continuity between ancient and modern hellenism, is entirely absent from the traditional religiously inspired Greek thought of the *Tourkokratia*. Such consciousness appears always in the thought of Greek intellectuals who come in touch with Western thought and culture. This was the case with the Greek humanists in Renaissance Italy, with the Greek authors who were active in Venice in the sixteenth and seventeenth centuries and with the exponents of the Neohellenic Enlightenment.

Turning to this last and extremely important topic, one might point out the following: First, the characterization of the Neohellenic Enlightenment as a synthesis of the cultures of East and West (pp. 153-154)

raises more problems than it solves. Although it is historically true that the Neohellenic version of the Enlightenment represented the first influx of modern Western ideas in Southeastern Europe and the Near East, the Enlightenment itself as a cultural outlook signified a clear rejection of the traditional culture of the Orthodox East in favor of that of enlightened Europe. The philosophy of Iossipos Moisioudax and Adamantios Korais, the two most articulate exponents of the Neohellenic Enlightenment, essentially amounts to an unequivocal choice in the direction of the West as against the East: In such a context one should also interpret the revolutionary theory and practice of Rhigas Pheraios: the emphasis on the primary role of Hellenism and Greek culture in his revolutionary vision for the liberation of the Balkan peoples from Ottoman tyranny, could be understood as the product not of a survival or rediscovery of the Byzantine ecumenical ideal (pp. 162-169), but as the outcome of his inspiration by the republican classicism and the radicalism of the foremost philosophers of the French Enlightenment, Montesquieu and Rousseau. Their profound influence on Rhigas is attested to by unmistakable textual evidence in his writings. Finally I think it is problematical to consider the Great Idea that inspired Greek irredentism in the nineteenth century as the linear descendant of the liberal nationalism of the Enlightenment. As it is perceptively pointed out by Professor Zakythinis the Great Idea as a system of thought was full of contradictions (p. 194). It can be understood as essentially the product of an ideological transformation that dispelled a great part of the intellectual and moral legacy of the Enlightenment and fostered a partial desecularization of Greek political culture. In this changed climate the mystifying symbolism of the Great Idea could operate as a potent political force.

The book contains much useful material on social conditions during the earlier phases of Ottoman rule in its four opening chapters and very helpful guides in its chronological tables of Ottoman Sultans, Ecumenical Patriarchs and Phanariot Dragomans and Hospodars (appendix A). Besides being a good introduction to a difficult and complicated period of modern Greek history, this book is also a valuable research guide with its wealth of references and bibliographical information. There are some serious problems however with the footnote documentation which is occasionally so general that it hardly meets its primary purpose of readily convincing the reader of the validity of an argument by citing precise evidence. The translation is generally very good but the index of bibliographical references could be profitably replaced by a systematic bibliography. One also feels uncomfortable with the nationalist language that occasionally clouds the credibility of the text, the unexplained omission of some important historical factors from the analysis (e. g. the Philike Hetairia and its activities are ignored), a certain condescension toward alternative views that an interpretative essay like this should have considered more carefully. All in all however

this book remains a statement of a point of view that no student of Ottoman Greece and more generally Modern Greek history can ignore.

PASCHALIS M. KITROMILIDES

Εισηγήσεις, 'Η αρχαία ελληνική γραμματεία από μετάφραση - 'Η νεοελληνική γλώσσα και γραμματεία, 'Υπουργείον 'Εθνικῆς Παιδείας και 'Θρησκευμάτων, Κέντρον 'Εκπαιδευτικῶν Μελετῶν και 'Επιμορφώσεως, 'Εθνικὸν Τυπογραφεῖον, 'Αθήναι 1976. 8ο, σσ. 496.

Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἐξαγγελία τῶν νέων κυβερνητικῶν μέτρων γιὰ τὴν Ἐκπαίδευση (ν. 309/76), τὸ ΚΕΜΕ (Κέντρον Ἐκπαιδευτικῶν Μελετῶν και Ἐπιμορφώσεως) ὀργάνωσε τὸ φθινόπωρο τοῦ 1976 σὲ διάφορες πόλεις τῆς Ἑλλάδας μία σειρά σεμιναρίων γιὰ φιλόλογους ἐκπαιδευτικούς τῆς Μέσης Παιδείας, πὺ σκοπὸ εἶχαν νὰ τοὺς βοηθήσουν νὰ ἀνταποκριθοῦν στὴν καινούρια κατάσταση πὺ διαμορφώθηκε στὴ Μέση Παιδεία. Τὸ βιβλίον πὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ περιέχει τὰ κείμενα τῶν εἰσηγήσεων πὺ ἔγιναν στὰ σεμινάρια αὐτά.

Ἀναλυτικά, τὰ περιεχόμενα τοῦ τόμου εἶναι τὰ ἐξῆς: Προλεγόμενα (σσ. 5-8): Α' μέρος (σσ. 9-22): Προσφωνήσεις τοῦ Ἑπουργοῦ Παιδείας και τοῦ Προέδρου τοῦ ΚΕΜΕ πρὸς τοὺς ἐκπαιδευτικούς πὺ ἔλαβαν μέρος στὰ σεμινάρια· Β' μέρος (σσ. 23-294): Ἡ ἀρχαία ελληνική γραμματεία ἀπὸ μετάφραση· Γ' μέρος (σσ. 295-448): Ἡ νεοελληνική γλώσσα και γραμματεία· Δ' μέρος (σσ. 449-466): Ὁ ἐκπαιδευτικὸς και τὰ προβλήματα τοῦ σημερινοῦ ἐφήβου, και, τέλος, Ἐπίμετρο (σσ. 467-492) μὲ τὰ προγράμματα τῶν σεμιναρίων και τὴν ἐγκύκλιον τοῦ προέδρου τοῦ ΚΕΜΕ τὴ σχετικὴ μὲ τὶς πολιτιστικὲς και ἀνθρωπιστικὲς δραστηριότητες στὸ Γυμνάσιον.

Ὅπως φαίνεται και ἀπὸ τὸν πίνακα περιεχομένων, τὸ κύριο βᾶρος τῆς προσφορᾶς τῶν σεμιναρίων και τοῦ τόμου βρίσκεται στὸ Β' και Γ' μέρος, ὅπου ἀντιμετωπίζονται, θεωρητικά και πρακτικά, τὰ βασικά προβλήματα πὺ προκύπτουν γιὰ τοὺς φιλόλογους ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν νέων μέτρων, δηλαδή: 1) ἡ διδασκαλία ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων ἀπὸ μετάφραση, πὺ εἶχε εἰσαχθεῖ στὰ Γυμνάσια και μὲ τὴ μεταρρύθμιση τοῦ 1964, ἀλλὰ ἐφαρμόστηκε γιὰ πολὺ μικρὸ χρονικὸ διάστημα, και 2) ἡ διδασκαλία τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας—πὺ δὲ διδασκόταν ὡς τῶρα στὰ Γυμνάσια—και ἡ διδασκαλία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, πὺ ὡς τῶρα ἦταν ὑποτυπώδης.

Οἱ πενήντα εἰσηγητὲς εἶναι παιδαγωγοί, ἐκπαιδευτικοὶ τῆς Μέσης και τῆς Ἀνώτατης Παιδείας και ἐρευνητὲς φιλόλογοι. Στὴν ἀρχὴ τόσο τοῦ Β' ὅσο και τοῦ Γ' μέρους ἀντιμετωπίζονται θεωρητικά τὰ προβλήματα τῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος, και ὕστερα δίνονται διαγράμματα διδασκαλίας συγκεκριμένων κειμένων.

Πλουσιότατο (270 σελ.) εἶναι τὸ Β' μέρος (ἀρχαία ελληνική γραμματεία ἀπὸ μετάφραση). Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, πὺ ἡ ἀντιμετώπισή του ἦταν πολὺ πλεονεκτικὴ, μίλησαν 34 εἰσηγητὲς. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ὑπῆρξαν διπλῆς

καί τριπλές εισηγήσεις πάνω στο ίδιο θέμα (π.χ. για τή διδασκαλία τῆς Ὀδύσσειας ἀπό μετάφραση μίλησαν τρεῖς πανεπιστημιακοὶ καθηγητές: οἱ κκ. Ι. Θ. Κακριδῆς, Δ. Ν. Μαρωνίτης καὶ Α. Δ. Σκιαδᾶς). Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ μὲ τὰ διαγράμματα διδασκαλίας, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παρουσιαστοῦν, γιὰ τὸ 5ο λ.χ. κεφάλαιο τῆς «Καθόδου τῶν Μυρίων», τρία διαγράμματα διδασκαλίας, ἀπὸ πέντε εισηγητές. Καὶ αὐτὸ ἔγινε ἐπειδὴ σκοπὸς τῶν εισηγήσεων δὲν ἦταν νὰ δώσουν ὀριστικὰ καὶ τελεσίδικες λύσεις στὰ ἐπιμέρους προβλήματα ποὺ δημιουργεῖ τὸ νέο ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα, ἀλλὰ νὰ θέσουν αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ προβλήματα, προσφέροντας παραδείγματα—καὶ ὄχι ὑποδείγματα—λύσεων.

Τὸ Γ' μέρος, ἀντίθετα μὲ τὸ Β', εἶναι πολὺ σύντομο: καλύπτει μόλις 150 σελίδες, ἀπὸ τις ὁποῖες οἱ 90 εἶναι ἀφιερωμένες στὴ διδασκαλία τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες 60 περιλαμβάνουν μιὰ εἰσήγηση τοῦ καθηγητῆ Λίνου Πολίτη γιὰ τὴ φιλολογικὴ ἐρμηνεία τῶν νεοελληνικῶν λογοτεχνικῶν κειμένων, καὶ μόνο τέσσερα διαγράμματα διδασκαλίας, ἓνα γιὰ πεζοὺ καὶ τρία γιὰ ποιητικὰ κείμενα. Ὡστόσο εἶναι γνωστὸ πὼς τις μεγαλύτερες δυσκολίες τις παρουσιάζει ἡ διδασκαλία τοῦ λογοτεχνικοῦ νεοελληνικοῦ κειμένου, καὶ ιδιαίτερα τοῦ νεώτερου ποιητικοῦ κειμένου· τέτοια ποιητικὰ κείμενα σύγχρονων ποιητῶν ἔχουν εἰσαχθεῖ μόλις πέρσι στὰ Νεοελληνικὰ Ἀναγνώσματα γιὰ τὸ Λυκεῖο. Εἶναι κρίμα ποὺ γι' αὐτὸ τὸ θέμα δὲν ὑπῆρξαν περισσότερες εισηγήσεις καὶ δὲ δόθηκαν περισσότερα διαγράμματα.

Τελειώνοντας πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι τὸ βιβλίο ἀποτελεῖ πολὺ χρήσιμο βοήθημα γιὰ τοὺς ἐκπαιδευτικούς. Ἄλλωστε ἀποτελεῖ ἐπίτευγμα τὸ ὅτι τὸ ΚΕΜΕ ἐπέτυχε, σὲ τόσο σύντομο διάστημα, νὰ ὀργανώσει τὰ σεμινάρια αὐτὰ καὶ νὰ ἐκδώσει ἀμέσως ὕστερα τὸν τόμο. Ἐλπίζουμε ὅτι ὁ χρήσιμος διάλογος ποὺ ἄρχισε τὸ ΚΕΜΕ μὲ τοὺς ἐκπαιδευτικούς τῆς Μέσης Παιδείας δὲ θὰ σταματήσει ἐδῶ, ἀλλὰ θὰ συνεχιστεῖ μὲ πρωτοβουλία καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ ΚΕΜΕ καὶ ἄλλων ἀρμόδιων φορέων (ὅπως εἶναι π.χ. ἡ ΕΛΜΕ, ὁ ΣΙΕΛ, οἱ σύλλογοι ἀποφοίτων Φιλοσοφικῶν Σχολῶν). Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι, μὲ πρωτοβουλία τοῦ Συλλόγου Ἀποφοίτων Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ. καὶ τῆς ΕΛΜΕ Θεσσαλονίκης-Κιλκίς εἶχαν γίνεи στὴ Θεσσαλονικὴ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1976 τέσσερα μαθήματα γιὰ τὰ νέα ποιητικὰ κείμενα τῶν ἀναγνωστικῶν τοῦ Λυκείου. Τὰ μαθήματα αὐτὰ ἔχουν ἀρχίσει νὰ δημοσιεύονται στὸ περιοδικὸ «Φιλολόγος» (ἀπὸ τὸ τεῦχος 9 - Ἀπρίλιος 1976).

ΜΑΡΙΑ ΒΕΡΤΣΩΝΗ - ΚΟΚΟΛΗ

Χαράλαμπος Μπακιρτζῆς, Ἐυρετήρια Νέας Πορείας (1965-1974). Ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν *Νέα Πορεία*, τ. 243-246, Θεσσαλονικὴ 1975.

Στὸ τετραπλὸ τεῦχος 243-246 (Μάιος - Αὐγούστος 1975) τῆς *Νέας Πορείας* δημοσιεύτηκαν τὰ *Ἐυρετήρια* τῆς δευτέρας δεκαετίας τοῦ περιοδικοῦ (1965-1974). Συντάκτης τους, ὅπως καὶ τῆς πρώτης δεκαετίας, ὁ Χαράλαμπος Μπακιρτζῆς.

Τὰ *Ἐυρετήρια*, ἐργαλεῖα πάντοτε χρήσιμα γιὰ τὸν ἐρευνητῆ, παρουσιάζ-

ζονται ὄχι τὸ μὲν μῆνες ἀφότου τὸ περιοδικὸ ἐκλείσει τὰ εἰκοσάχρονα τῆς ζωῆς του. Ἀπὸ αὐτῆ τὴν ἀποψη ἀποτελοῦν ἓνα θετικὸ βῆμα, πού καλὸ θὰ ἦταν νὰ εἶχε μιμητές.

Τὰ *Εὐρετήρια* ἀποτελοῦνται ἀπὸ τοὺς ἐξῆς δεκατέσσερις πίνακες:

1. Πίνακας ποιημάτων κατὰ συγγραφεῖς
2. Πίνακας λογοτεχνικῶν πεζογραφημάτων κατὰ συγγραφεῖς
3. Πίνακας θεατρικῶν ἔργων κατὰ συγγραφεῖς
4. Πίνακας μελετῶν, δοκιμῶν καὶ ἄρθρων κατὰ συγγραφεῖς
5. Πίνακας βιβλιοκρισιῶν κατὰ συγγραφεῖς
6. Πίνακας θεατρικῶν κριτικῶν καὶ ἄρθρων κατὰ συγγραφεῖς
7. Πίνακας κινηματογραφικῶν κριτικῶν, ἄρθρων καὶ σημειωμάτων κατὰ συγγραφεῖς
8. Πίνακας σημειωμάτων κατὰ συγγραφεῖς
9. Πίνακας ἐπιστολῶν κατὰ ἐπιστολογράφους
10. Πίνακας πραγμάτων
11. Πίνακας ἑλληνικῶν ὀνομάτων
12. Πίνακας ξένων ὀνομάτων
13. Πίνακας μεταφραστῶν
14. Πίνακας σχολίων τοῦ περιοδικοῦ

Ἐνα εἰσαγωγικὸ σημείωμα στὴν ἀρχή—κάτι πού δὲν ὑπῆρχε στὰ *Εὐρετήρια* τῆς πρώτης δεκαετίας—δίνει ὅλες σχεδὸν τὶς ἀπαραίτητες πληροφορίες. Τὸ μόνο πού μπορεῖ νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ εἶναι ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ προστεθοῦν λίγες ἀκόμη· γιὰ τὸν πίνακα 1 π.χ. ὅτι οἱ κληρικοὶ λημματογραφοῦνται σύμφωνα μὲ τὸ ἀξίωμά τους (π.χ. Ἀρχιμανδρίτης Στυλ. Χαρκιανάνικς καὶ ὄχι Χαρκιανάνικς Στυλ. ἀρχιμανδρίτης) καὶ ὅτι τὰ ἐξελληνισμένα ὀνόματα (π.χ. Δάντης) λημματογραφοῦνται στοὺς πίνακες τῶν ξένων ὀνομάτων.

Σημαντικὸ πάντως εἶναι ὅτι ὅλα τὰ περιεχόμενα τοῦ περιοδικοῦ περνοῦν στοὺς πίνακες· πρόκειται δηλαδὴ γιὰ μιὰ ἐξαντλητικὴ εὐρετηρίαση, πού δίνει ἀρκετὰ σαφῆ τὴν εἰκόνα τῶν κατευθύνσεων τοῦ περιοδικοῦ. Γενικά, τὰ *Εὐρετήρια*, ἔτσι πού εἶναι διαρθρωμένα, ἐπιτρέπουν μιὰ πρώτη ἐπαφὴ τοῦ ἐρευνητῆ μὲ τὸ περιοδικό.

Ἰδιαιτέρα θετικὸ στοιχεῖο εἶναι ὁ πίνακας 10 πού περιέχει, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ τὸ εἰσαγωγικὸ σημείωμα, «λέξεις καὶ ἔννοιες πού μποροῦν νὰ ἐνδιαφέρουν τὸ μελετητὴ τῆς λογοτεχνίας» καὶ τοπωνύμια. Τὰ τοπωνύμια ὅμως, ἐφόσον δὲν καταχωρήθηκαν, σωστὰ ἴσως, σὲ χωριστὸ πίνακα, θὰ ἔπρεπε νὰ περάσουν στὸν τίτλο. Πάντως ἡ χρησιμότητα τοῦ πίνακα αὐτοῦ δὲν μειώνεται ἀπὸ μερικὲς ἐλλείψεις, ὅπως ἡ ἀπουσία τῆς παραπομπῆς 20, 121 στὸ λῆμμα *μεταγλώσσα*, ἢ ἡ ἀπουσία λήμματος *λογοτεχνία παιδική*, 20, 136—ὑπάρχει λῆμμα *τέχνη παιδική*. Πολὺ χρήσιμοι εἶναι ἀκόμη οἱ πίνακες 11 καὶ 12 πού περιέχουν πρόσωπα καὶ ἔργα γιὰ τὰ ὁποῖα γίνεται λόγος στὸ περιοδικό. Στὸς τρεῖς παραπάνω πίνακες ὁ * χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώσει παραπομπὲς στὶς ὁποῖες γίνεται ἐκτενέστερα λόγος γιὰ τὸ λῆμμα.

Ἡ πρώτη ἐπιφύλαξη πού θὰ μπορούσε νὰ ἔχει κανεὶς ἀφορᾷ τὸ περιεχόμενο τῶν λημμάτων, πού κατὰ κανόνα εἶναι ἀπλὴ ἀντιγραφή τοῦ τίτλου τῶν συνεργασιῶν. Μόνο στὸν πίνακα 9 δίνονται σὲ παρένθεση (προτιμότερη θὰ

ήταν ή άγκύλη) οί άπαραίτητες πληροφορίες για τήν έπιστολή. Στόν πίνακα 1 άναγράφονται σέ παρένθεση οί τίτλοι τών ποιημάτων που δημοσιεύτηκαν συγκεντρωμένα κάτω άπό ένα γενικό τίτλο—που μάλλον δέν τόν έδωσε ό ποιητής—όπως π.χ. 'Αθανασούλης Κ., Δώδεκα ποιήματα. Τέτοιου είδους διευκρινιστικές παρενθέσεις νομίζω πώς ήταν άπαραίτητες και σέ άλλους πίνακες, όπου ό τίτλος δέν είναι ένδεικτικός του περιεχομένου· λ.χ. «βιβλιοκρισία» ή «μελέτη» στους πίνακες 11 και 12.

Καλό θα ήταν άκόμη νά είναι συγκεντρωμένη ή συγγραφική παρουσία τών συνεργατών· χρήσιμος έπομένως θα ήταν και ένας έπιπλέον πίνακας όνομάτων στόν όποιο θα περιλαμβάνονταν όλοι οί συγγραφείς με παραπομπές στους πίνακες 1-9.

Λείπουν έπίσης μερικά παραπεμπτικά λήμματα· π.χ. για τίς περιπτώσεις τών κληρικών (που λημματογραφούνται σύμφωνα με τό αξίωμά τους) παραπεμπτικό λήμμα με τό όνομά τους, ή για τό άρθρο του Θ. Κωτσόπουλου, 'Η άρχαία τραγωδία και ό κινηματογράφος (πίν. 6) παραπεμπτικό λήμμα στόν πίνακα 7.

Τέλος, άπό τά Εύρετήρια δέν έλειψαν λίγα—άνθρώπινα—λάθη, όπως ή μη άκριβής μεταφορά τών τίτλων: στόν πίνακα 1 π.χ. λείπει ό ύπότιτλος άπό τό ποίημα του Κ. 'Αθανασούλη *Τό άμάξι*: τό ποίημα τής Ρ. 'Αλαβέρα έχει τίτλο *Η άγιότητά σου και όχι Η άγνότητά σου*: ό πλήρης τίτλος του ποιήματος τής Χ. Ζητσαίας είναι *Σονέτο. Στόν ποιητή 'Ηλία Κατσόγιαννη. Για τή συλλογή του «Τό τραγούδι τής άγάπης»*: στόν τίτλο του ποιήματος *Νά φύγεις όμως πιά δέν τό μπορείς* του Δ. Τζούβα τά άποσιωπητικά τών *Εύρετηρίων* δέν ύπάρχουν. Στόν πίνακα 2 και στό λήμμα Βαφόπουλος Γ., *Σελίδες αὐτοβιογραφίας* λείπουν για τήν πρώτη παραπομπή «'Απόσπασμα άπό τό κεφάλαιο «Παιδικά χρόνια» και για τή δεύτερη «'Απόσπασμα άπό τόν Β' τόμο: «'Η 'Ανάσταση»» άπό τά λήμματα Δέλιος Γ., *Η σκάλα και 'Ιωαννίδης Ι., Σκηνικό για δύο πράξεις* λείπει ή ένδειξη *διήγημα*.

Παρ' όλες τίς παραπάνω έλλείψεις, θα πρέπει νά τονιστεῖ ότι τά *Εύρετήρια Νέας Πορείας (1965-1974)* είναι μιá δουλειά μόχθου και ύπομονής και άποτελοῦν θετική προσφορά στόν παραμελημένο τομέα τών εύρετηρίάσεων.

Χ. Α. ΚΑΡΑΟΓΛΟΥ